

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 66. Buste in relief aan de noordzijde van de centrale berg in Sumatar Harabesi (ten OZO van Urfa-Edessa). Rechts van de buste bevindt zich één, links twee inscripties. In de linker inscriptie wordt de god Sin genoemd. Zie het artikel van H. J. Drijvers over 'Syrische inscripties uit de eerste drie eeuwen A.D.' elders in dit nummer.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux”, in opdracht van het Bestuur van het Genootschap uitgegeven door K. R. VEENHOF.

Adres van de redactie: Dromedarisstraat 4, Nijmegen. Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden.

De leden van „Ex Oriente Lux” ontvangen Phœnix gratis; de abonnementsprijs bedraagt voor niet-leden f 10.— per jaar.

Het Genootschap „Ex Oriente Lux”, opgericht in 1933, is gevestigd te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. BEEK, voorzitter; Prof. Dr. A. A. KAMPMAN, 1e secretaris-penningmeester; K. R. VEENHOF, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. Dr. A. S. VAN DER WOUDE. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevrouw C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. Dr. L. DE MEYER; Prof. Dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. Dr. J. VERGOTE; Prof. Dr. J. ZANDEE.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12,50 per jaar; voor jeugdleden en studenten f 7,50. Het verenigingsjaar loopt van 1 mei tot 30 april.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	196
Syrische inscripties uit de eerste drie eeuwen A.D. (H. J. W. DRIJVERS)	197
Profetie in Mari (M. STOL)	205
Bouwgebruiken in het oude Mesopotamië (G. VAN DRIEL)	210
Een icoon van de heilige Charalampos (H. C. JELGERSMA)	216
Spijkerschriftkroniek (K. R. VEENHOF)	221
Korte Berichten: Rijksmuseum van Oudheden 150 jaar. Nogmaals de „Parahyba inscriptie”	232
Boekennieuws	236

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

In juni 1968 kwam Jaarbericht no. 20 (1967/68) gereed. Het bevat de volgende bijdragen: H. J. A. DE MEULENAERE, *Pyramidions d'Abydos*; B. J. PETERSON, *Some objects from the time of Akhenaten*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Überlieferung des Amduat*; W. BARTA, *Zum scheinbaren Bedeutungswandel des Seth in den Pyramidentexten*; E. SOLLBERGER, *The Cruciform Monument*; S. H. HORN, *Objects from Shechem excavated in 1913 and 1914*. Omvang: 90 pag., 24 pl. Prijs f 30.—. Voor leden aanmerkelijke reductie.

Jaarbericht no. 21 zal eind 1969 gereed komen. Nadere mededelingen over de inhoud zullen de leden t.z.t. bereiken. Oude Jaarberichten zijn vanaf no. 10 nog voor leden verkrijgbaar à f 15.— per nummer.

PHŒNIX

Vrijwel alle oude nummers van Phœnix zijn nog verkrijgbaar (2 per jaargang) voor de prijs van f 1.50 voor jaargang I-VIII, en f 2.— vanaf jaargang IX. De abonnementsprijs voor niet-leden bedraagt met ingang van jaargang XV (1969) f 10.—. Banden voor Phœnix IX-XII zijn uitverkocht.

SYRISCHE INSCRIPTIES
UIT DE EERSTE DRIE EEUWEN A. D. *)

Aantal en omvang van de oud-syrische inscripties uit de eerste drie eeuwen van onze jaartelling zijn gering in vergelijking met de rijkdom van de latere syrische literatuur. Dat is vermoedelijk de reden, dat doorgaans weinig aandacht aan deze inscripties wordt geschonken en ze in bloemlezingen van aramese teksten meestal ontbreken. Bovendien zijn ze vrij laat ontdekt en nog in 1882 schreef E. SACHAU, toen hij een achttal syrische inscripties publiceerde, dat het hier handelde om een 'noch nicht angebautes Feld semitischer Epigraphik' (E. SACHAU, ZDMG 36, 1882, SS. 142-167).

Speciaal de oud-syrische inscripties hebben echter een betekenis, die ver uit gaat boven hun aantal en omvang, daar ze inzicht verschaffen in de ontstaansgeschiedenis van de taalkundige eigenaardigheden van het latere syrisch, dat een oost-aramees dialect is, en de voorgeschiedenis van het syrische estrangelo-schrift kunnen verhelderen (cf. J. PIRENNE, *Aux Origines de la Graphie Syriaque*, Syria XL, 1963, pp. 101-137). Wanneer daarbij nog in aanmerking wordt genomen, dat ze gelijktijdig zijn met de inscripties uit Palmyra en Hatra en daarmee allerlei verwantschap vertonen, eisen ze terecht hun plaats op in het geheel der laat-aramese epigraphiek.

Nadat F. ROSENTHAL in 1939 een overzicht had gegeven van het beschikbare materiaal (F. ROSENTHAL, *Die aramäistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden 1939, SS. 195-199), vatte E. JENNI in 1965 deze taak opnieuw op, daar het materiaal met ongeveer de helft was vermeerderd (E. JENNI, *Die altsyrischen Inschriften, 1.-3. Jahrhundert n. Chr.*, *Theologische Zeitschrift* 21, 1965, SS. 371-385). De uitbreiding van het aantal bekende inscripties was vooral te danken aan enkele reizen van J. B. SEGAL, hoogleraar te London, naar Edessa en omstreken, het huidige Urfa in Z. Turkije, waar alle oud-syrische inscripties zijn gevonden. SEGAL vond bovendien een aantal schitterende grafmozaïeken in grotten rond Urfa, die in de antieke tijd als begraafplaats waren gebruikt (cf. J. LEROY, *Mosaïques funéraires d'Édesse*, Syria XXXIV, 1957, pp. 306-342; *idem*, *Nouvelles découvertes archéologiques relatives à Édesse*, Syria XXXVIII, 1961, pp. 159-169). JENNI telde in 1965 61 inscripties en 1 tekst op perkament, het beroemde in Doura-Europos gevonden koopcontract, dat dateert uit 243 n. Chr. en stamt uit Edessa (laatste bewerking: J. A. GOLDSTEIN, *The Syriac Bill of Sale from Dura-Europos*, *Journal of Near Eastern Studies* XXV, 1966, pp. 1-16). Dit aantal wordt nog vergroot door een in 1967 door SEGAL gepubliceerde grafinscriptie (J. B. SEGAL, *Four Syriac Inscriptions*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXX, 1967, pp. 293-304),

terwijl er bovendien nog één door Segal gevonden inscriptie ongepubliceerd is. JENNI liet bovendien de legenden op munten uit dit gebied buiten beschouwing, hoewel sommige daarvan syrisch zijn, zoals de afbeeldingen in de bekende catalogus van G. F. HILL van de munten in het British Museum demonstreren. Weliswaar zijn muntlegenden geen inscripties in eigenlijke zin, maar in een verzameling van oud-syrische teksten kunnen ze voor de volledigheid worden opgenomen. Totaal komen we dus op 63 inscripties, een gering aantal muntlegenden en het koopcontract op perkament uit 243 n. Chr. De oudste inscriptie is die van Bireçik, die dateert van 6 n. Chr.

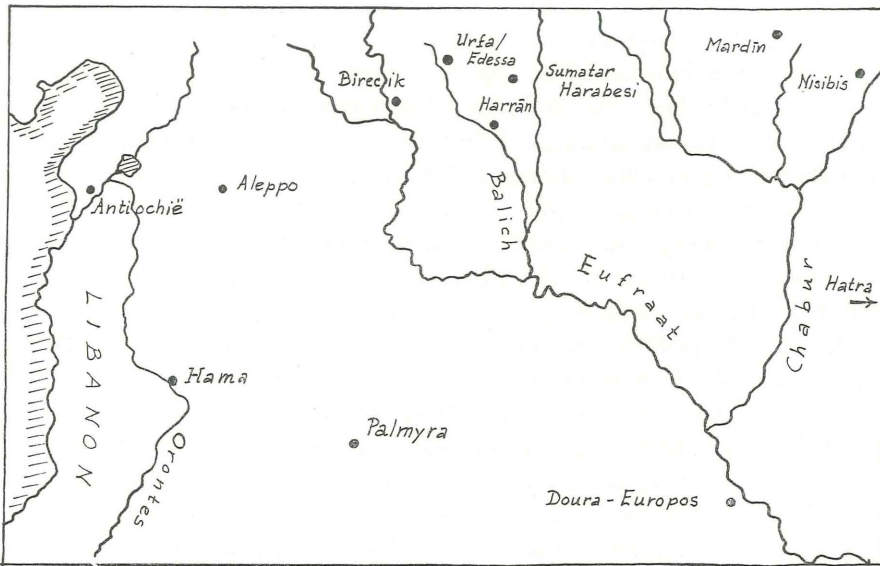

Fig. 67. Voornaamste vindplaatsen van oud-syrische inscripties, in wijder geografisch verband.

Bireçik ligt ongeveer 75 km. ten WZW van Urfa op de linker oever van de Euphraat. Daar ontdekte F. CUMONT in 1907 deze grafsteen met inscriptie, die nu is ingemetseld in een schietgat van het oude kasteel van deze plaats. De steen hoorde oorspronkelijk thuis op het graf van ZRBYN, de zoon van Abgar, die dat graf maakte voor zichzelf, zijn 'huisvrouw' en zijn kinderen. De tekst is betrekkelijk stereotiep en nauw verwant met andere grafinscripties uit Urfa en omstreken. De op één na oudste is de inscriptie van het graf van Ma^cnu in Serrîn, plm. 80 km. ten ZW van Urfa op de linker oever van de Euphraat. De inscriptie bevindt zich in de westelijke muur van een graftoren van twee verdiepingen. Soortgelijke

graftorens vindt men in dit gehele gebied en b.v. ook in Palmyra. De inscriptie luidt:

*In de maand eerste Tešri van het jaar 385
heb ik Ma^cnu, de oudste,
bdr van Naḥai, zoon van Ma^cnu, kleinzoon van šrdw Naḥai,
dit graf gebouwd voor mijzelf en voor m'n kinderen, op de leeftijd
van 90 jaar.
Alwie (het) in ere zal houden, mogen alle goden hem zegenen en
bestaan
en leven mogen hem ten deel vallen. Maar alwie zal komen en dit werk
zal vernietigen
en ... dit gebeente. En een graf moge er niet zijn
voor hem en kinderen, die stof op zijn ogen zullen werpen,
mogen die niet voor hem worden gevonden.....*

Men telt in dit gebied de jaren volgens de Seleuciedische jaartelling, zodat het jaar 385 = 73 n. Chr. Naar alle waarschijnlijkheid is de in de inscriptie genoemde Ma^cnu een religieus functionaris van de god Naḥai. De strekking van het geheel is duidelijk: een zegenwens voor wie het graf in ere houdt en een vervloeking voor wie het schendt. Dergelijke teksten vindt men in grote getale onder de aramese grafinscripties.

Het merendeel van de oud-syrische inscripties wordt door kortere of langere grafinscripties gevormd. JENNI in zijn eerder genoemde artikel onderscheidt de grafinscripties van de bijschriften bij reliefs en mozaïeken. Formeel gezien is dat misschien juist, maar inhoudelijk zijn de bijschriften bij de mozaïeken en de reliefs ook grafinscripties. Alle gevonden reliefs en mozaïeken hebben nl. een funeraire functie. Vele grafinscripties zijn zeer kort en doorgaans van de vorm: 'dit is het graf, dat gemaakt heeft NN voor NN en NN' o.i.d. Een nauw verwante groep vormen de zgn. gedachtenis-inscripties. Deze beginnen alle met een passieve vorm van het verbum *dkr* = gedenken en luiden meestal: 'moge NN gedacht (of: herdacht) worden'. De vraag is of hier slechts bedoeld wordt, dat men zich NN blijvend zal herinneren, of dat hiermee een religieuze betekenis is verbonden, daar deze gedachtenisinscripties doorgaans voorkomen op graven en heiligdommen.

Op de begraafplaatsen rond Urfa zijn in de loop der tijden een aantal grafmozaïeken gevonden, waarvan sommige alleen bekend zijn door een tekening en in situ zijn vernietigd. Van meer of minder geslaagde tekeningen kennen we zo het mozaïek van Zenodora en het mozaïek van Belai bar Gusai. Reeds lang bekend is het mozaïek van Aptuḥa. J. B. SEGAL vond een aantal zeer

fraaie mozaïeken, alle daterend uit het einde van de tweede of het begin van de derde eeuw. Bijzonder fraai zijn het mozaïek van Orpheus, dat van Phœnix, het zgn. 'Funerary Couch Mosaic' en het mozaïek van Moqimu (voor fraaie afbeeldingen zie: J. B. SEGAL, *The Sabian Mysteries. The planet cult of ancient Harran*, in: E. BACON, ed. *Vanished Civilizations*, London 1963, pp. 201-220). De bijschriften zijn weer betrekkelijk stereotiep en vermelden een jaartal, de maker van het graf en de namen van zijn familieleden, die daar ook zijn begraven. De mozaïeken zijn vermoedelijk gelegd door rondreizende mozaïekleggers, die afkomstig waren uit Antiochië. Speciaal hun betekenis voor de kunstgeschiedenis van dit gebied is groot, daar ze typische 'parthische' stijlkenmerken vertonen, zoals b.v. de wet van de frontaliteit. Ook geven ze een inzicht in de kleding van die tijd. Hun betekenis voor de godsdienstige iconografie van het antieke Edessa is enorm, daar ze een 'beeldend' inzicht verschaffen in de voorstellingen, die verbonden waren met de dood en het leven daarna.

In het onherbergzame Tektékgebergte, in Sumatar Harabesi, ongeveer 75 km ten OZO van Urfa ligt een merkwaardig heiligdom. Het werd aan het einde van de vorige eeuw reeds bezocht door H. POGNON, frans consul te Aleppo, die er een grot ontdekte met reliefs en inscripties. De meermalen

Fig. 68. Een korte ongepubliceerde inscriptie van Sumatar Harabesi boven op de top van de centrale berg. Hier leest men: 'n' bnj' = „Ana de bouwer”. Kennelijk heeft de architect zijn naam vereeuwigd. De naam Ana is ook bekend uit Palmyra.

genoemde J. B. SEGAL bezocht de plaats in het begin van de vijftiger jaren van onze eeuw opnieuw en ontdekte er een aantal reliefs en inscripties, waarvan sommige precies gedateerd zijn, nl. 165 A.D. Het blijkt een heiligdom te zijn, dat bestaat uit een centrale berg, waarop eens een tempel stond, waaromheen zeven bouwwerken of resten daarvan, die alle een verschillende vorm hebben. Deze zeven bouwwerken blijken tempels te zijn van de 'Zeven', de goden van de vijf planeten en zon en maan. De centrale godheid van het heiligdom heet *marilaha*, 'heer god', een godsnaam, die ook in een graf-inscriptie en op een munt voorkomt. Deze marilaha is kennelijk het hoofd van dit pantheon, waarvan de andere goden aan hem ondergeschikt zijn (cf. J. B. SEGAL, *Pagan Syrian Monuments in the Vilayet of Urfa, Anatolian Studies* III, 1953, pp. 97-119). In de door POGNON bezochte grot bevinden zich reliefs van locale machthebbers met daarbij hun namen en de namen van degenen, die de reliefs vervaardigden of lieten vervaardigen. In de grot treft men ook een godenteken aan, een zuil met daarop twee uitstekende hoorns of een halve maan. Dit is het symbool van de god Sin, de maangod van Harran, dat op geringe afstand van Sumatar is gelegen. De functie van de grot is nog onduidelijk. Misschien werden hier voor het aangezicht van de godheid de magistraten met hun ambt bekleed. Het voorkomen van het symbool van Sin, welke god ook in andere inscripties van Sumatar wordt genoemd, zou erop kunnen wijzen, dat Sin dezelfde is als marilaha en dus fungeert als hoofd van het pantheon. Enkele inscripties zijn nauwkeurig gedateerd nl. in de maand *šebaṭ* van het jaar 476 = 165 n. Chr. en wel tijdens nieuwe maan. Op dat tijdstip werd er voor de god marilaha een teken geplaatst op een voetstuk, waarbij vermoedelijk valt te denken aan het oprichten van een betyle. Dit geschiedde dan voor het leven of welzijn van de koning en andere personen. Tevens treffen we in dit heiligdom nog talloze gedachtenisinscripties aan. De betekenis van alle details is nog lang niet duidelijk en de lezing en vertaling van een aantal inscripties staat (nog) niet vast. Wel is duidelijk, dat we hier te maken hebben met een cultus, die verwant is aan die van de stad Harran. Het is zelfs waarschijnlijk, dat deze cultus een voorloper is van de religie der latere Sabiërs in Harran, waarover de muslimse geografen allerlei meedelen. De religie van deze Sabiërs zou dan teruggaan tot religieuze vormen uit de tweede eeuw A.D., die hebben voortbestaan tot in de tiende en elfde eeuw.

De thans bekende inscripties, wier aantal misschien nog vermeerderd zal worden door gelukkige vondsten, vertonen taalkundige eigenaardigheden, waardoor ze soms dichter bij het zgn. rijksaramees staan dan bij het latere syrisch, dat een oost-aramees dialect is. JENNI schonk daar in zijn artikel enige aandacht aan, terwijl K. BEYER de zaak nog eens opnieuw bekeek

ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ

Facsimile van een inscriptie uit Sumatar Harabesi, daterend uit de tweede helft van de tweede eeuw A.D. Met geringe varianten vindt men deze schriftvorm in alle oud-syrische inscripties. Het onderscheid tussen d en r en tussen b en k is meestal niet te zien.

ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ

Dezelfde inscriptie in estrangelo-schrift, dat zich uit de oud-syrische ductus heeft ontwikkeld. Dit schrift vindt men in het oudste syrische manuscript, daterend uit 411 A.D. (BM Add. 12150) en geschreven in Edessa. Dit schrift wordt tegenwoordig het meest gebruikt.

ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ
 ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ

Dezelfde inscriptie in het jacobietisch of serto, de schriftvorm van de west-syrische kerk, die door een schisma in de 5e eeuw is ontstaan. Ook de oost-syrische kerk, de Nestoriaanse, ontwikkelde een eigen ductus, het Nestoriaans. Oudere tekstedities van syrische teksten maakten meestal van dit schrift gebruik.

dkyr ܕܫܐܢܐ Herdacht zij Adona
wtyrđt wⁿ ܕܫܐܢܐ en Tiridates en Ana
wm^cnw wm^ct ܕܫܐܢܐ en Ma'nu en Ma'ta
wⁿnbwd br ܕܫܐܢܐ en Anbud de zoon van
ܕܫܐܢܐ ܕܐܕܘܢܐ Adona zijn vader

Fig. 70. Oudsyrische inscriptie, gevolgd door resp. weergave in het *estrangelo* en *serto* schrift, benevens transcriptie en vertaling.

(K. BEYER, *Der reichsaramäische Einschlag in der ältesten syrischen Literatur*, ZDMG 116, 1966, SS. 242-254). Het blijkt, dat het n-praeformatief van het imperfectum, dat voor het oost-aramees normaal is, pas in de derde eeuw optreedt. Vergeliken met latere taalvormen zijn er verschillen in de orthografie en soms wordt er nog onderscheid gemaakt tussen *ś* en *s*, die later samenvallen.

Belangrijk is het grote bestand aan eigennamen, zoals bij grafinscripties en grafmozaïeken te verwachten is. Daaronder treffen we zeer bekende aan als Abgar, Ma^cnu en Wa³el, die ook door koningen van Edessa werden gedragen. Het merendeel vinden we terug in de eigennamen van Palmyra en Hatra en onder de zuid-semietische namen. Dat wijst erop, dat de bevolking van Edessa overwegend bestond uit 'Arabieren', bewoners van de syrisch-mesopotamische woestijn, die zich gevestigd hebben in de karavaansteden. Edessa treedt zo in de rij van 'caravan-cities' (ROSTOVTZEFF) naast Palmyra, Hatra en Petra om er enkele te noemen.

Het schrift van deze inscripties is nauw verwant met dat van de palmyreense en hatrese. Deze verwantschap gaat zover, dat men lange tijd de inscriptie van Amaššemeš in Dêr Ja^ckûb vlak bij Urfa als een syrische inscriptie heeft beschouwd, hoewel hij bij nader inzien palmyreens bleek te zijn (cf. J. LEROY, *Les plus anciennes inscriptions syriaques, Classica et Orientalia*, Paris 1965, pp. 33-35). Men kan dus spreken van een noord-mesopotamische schriftvorm met locale varianten. Daaruit heeft zich de latere syrische ductus, het estrangelo, ontwikkeld. Niet slechts formeel vertonen deze producten van de semietische epigraphiek grote overeenkomsten met andere inscripties in dit gebied en van dezelfde tijd, ook inhoudelijk bestaan er allerlei relaties met verschijnselen in de andere hellenistische steden in Syrie en Mesopotamië. Het zgn. 'Funerary Couch Mosaic' stelt een liggende man voor, die een drinkbeker krijgt aangereikt. Een grafrelief in een grot bij Edessa geeft een bijna identieke voorstelling, terwijl in Palmyra gevonden tesseren hetzelfde tafereel afbeelden (zie: A. CHAMPDOR, *Les ruines de Palmyre*, Paris 1953, afbeeldingen op p. 13). Kennelijk hebben we hier te maken met een voorstelling van de zgn. 'repas funéraire', die in Palmyra zeer goed bekend is, maar tevens in Edessa blijkt voor te komen.

Dergelijke relaties zijn des te belangrijker, daar ze enig licht kunnen werpen op de pagane religie of religies in Edessa, waarvoor onze inscripties één der voornaamste bronnen zijn. Daarnaast kennen we een aantal summiere mededelingen in de christelijke syrische literatuur. Daar Edessa het oudste centrum is van de syrisch-sprekende christenheid en als zodanig terecht grote aandacht heeft gekregen, is het heidense Edessa wat op de achtergrond geraakt. Alle inscripties zijn echter pagaan en het merendeel is geschreven in een tijd, waarin Edessa volgens de overlevering reeds volledig gekerstend was en zelfs gold als het eerste christelijke koninkrijk ter wereld. De christelijke inscripties zijn van veel later tijd en de christelijke erfenis van de eerste eeuwen bestaat uit hymnen, apocryphe apostel-acta, misschien een apocryph evangelie van Thomas en resten van het literaire en filosofische oeuvre van Bardaisan, die later in de geschiedenis van de syrische kerk werd

Fig. 69. Een relief in een grot in de nabijheid van Urfa met een afbeelding van het 'repas funeraire'. Boven het relief bevindt zich een grafinscriptie.

verketterd. Het is uiterst merkwaardig, dat zo geheel verschillende dingen zijn nagelaten door mensen, die naast en met elkaar in één stad hebben gewoond. Misschien kan een nauwkeurige vergelijking van een en ander ons nog iets leren, over de wijze, waarop ze elkaar hebben beïnvloed.

Enerzijds demonstreren deze inscripties, reliefs en mozaïeken met hoeveel banden Edessa verbonden was met de andere 'caravan-cities' van haar tijd. Karavaanwegen dienen zowel voor economisch als geestelijk verkeer en er kwamen vele wegen in Edessa samen, die de stad verbonden met Oost en West (cf. G. WIDENGREN, *Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parthischer Zeit*, Köln 1960). Anderzijds staan ze op zichzelf qua schriftvorm en inhoud en dit eigene weerspiegelt de unieke situatie van deze stad in de hellenistische tijd, waarin ze haar onafhankelijkheid moest bewaren tussen Romeinen en Parthen. Verder onderzoek zal ongetwijfeld het bijzondere en algemene in een nog duidelijker licht stellen. Daarvoor vormen deze inscripties, hoe gering in aantal en omvang ook, een historische bron van de eerste orde.

H. J. W. DRIJVERS

*) De schrijver bereidt een editie van alle oud-syrische inscripties voor, te publiceren door E. J. Brill te Leiden, en een monografie over de pagane religies te Edessa, eveneens bij de fa. Brill.

PROFETIE IN MARI

Wat brengt de toekomst? Wat willen de goden dat ik doen zal?

Twee vragen, die de mens in het oude Mesopotamië duchtig bezig hielden; een gehele wetenschap ontwikkelde zich rondom de methoden, er een antwoord op te krijgen.

De mens kan zelf *actief* trachten aanwijzingen over de toekomst te vinden of uit te lokken. Zo slachtte men dieren om hun ingewanden te raadplegen; het wisselende uiterlijk der ingewanden gaf aanwijzingen over de toekomst van de consultant. Het initiatief ligt hier bij de mens.

In eerste instantie *passief* is hij, wanneer een voorteken zich ongevraagd aan hem voordoet. In principe heeft alles, wat waargenomen wordt, omineuze betekenis; er zijn „handboeken” gevonden die de meest uiteenlopende verschijnselen duiden, van de stand der sterren af (de astrologie) tot de meest alledaagse voorvalletjes toe.

Tot die vormen van toekomstopenbaring, waarbij de mens primair *passief* is, hoort de zogenaamde „profetie”, die in de Oud-Babylonische tijd in de stad Mari bekend is. Criterium voor „profetie” is hier, dat een godheid in

een droom of via een medium een boodschap brengt. De dromer of het medium is in diverse teksten niet nader gespecificeerd, wat nog niet hoeft te betekenen, dat het een gewone man of vrouw zou zijn. Menigmaal is het iemand, die verbonden is aan een tempel. Van deze tempelfunctionarissen komt de *āpilum* („antwoorder”) alleen in de „profetie” betreffende brieven voor; deze man heeft dus misschien uitsluitend met „profetie” te maken gehad. Twee maal komt er een *āpiltum*, zijn vrouwelijke pendant, voor.

Een geval apart is de *muhhûm*. Dit woord is afgeleid van het werkwoord *mahûm*, dat „in een toestand van razernij verkeren” betekent, en *muhhûm* (vrouwelijk *muhhûtum*) wordt vertaald met „extaticus” („extatica”).

Een enkele maal treedt een *assinum* op als medium; wat deze cultische functie inhoudt, weten we niet precies.

Directe aanleiding voor dit artikel is het boek van FRIEDRICH ELLERMEIER, *Prophetie in Mari und Israel*, in 1968 uitgegeven door Verlag Erwin Jungfer, Herzberg am Harz, als deel I van de serie „Theologische und Orientalistische Arbeiten” (248 blz., prijs 36 DMark). In de eerste helft van het boek transcribeert en vertaalt — voorzover dat alles mogelijk is — ELLERMEIER bijna alle bekende teksten, geeft verder uitvoerige analyses van de inhoud en vat nog eens samen. In de tweede helft vergelijkt hij de gegevens uit Mari met de Oud-Testamentische profetie en de theorieën daarover, waarbij met name de theorie van C. WESTERMANN (die van de nieuwe Mari-brieven nog geen gebruik kon maken) het moet ontgelden. Het valt op, dat de verschillende bibliografieën 12% van het boek uitmaken (30 bladzijden).

Het aantal bekende teksten was tot voor enige tijd nog gering, maar pas gepubliceerd nieuw materiaal heeft het aantal op 23 gebracht, waarvan ELLERMEIER er 22 precies en overzichtelijk behandelt¹). Parafrases van de vroeger al bekende brieven zijn te vinden in TH. C. VRIEZEN, *De godsdienst van Israel* (Palladium-paperback), blz. 166-167.

Graag gebruik ik de mij toegemeten ruimte in „Phœnix” om enige der recentelijk voor de dag gekomen teksten aan de lezer in vertaling voor te leggen.

Een aantal brieven is door koningin Šiptum verzonden aan haar heer en gemaal, koning Zimri-Lim van Mari (1782-1759 voor Chr.).

In een eerste brief beschrijft zij, hoe Šelebum, een *assinum* (zoals we uit een andere brief weten), in extase is geraakt en een boodschap van de godin Annunitum overbrengt (ARM X Nr. 7 en ELLERMEIER, blz. 56-59):

Zeg tot Mijnheer: Aldus spreekt Šiptum, uw dienaress.

Het paleis is in orde. In de tempel van Annunitum geraakte op de derde dag (van de maand) Šelebum in extase: „Alzo spreekt Annuni-

tum: Zimri-Lim! ze zullen u door een opstand op de proef stellen: pas op uzelf; plaats uw ondergeschikten, die ge liefhebt, rondom u; geef ze de taak, [u] te bewaken. G[a] niet steeds alleen en de mannen, die u op de proef stellen, die zal ik [allen] in uw hand overleveren".

Ik heb nu hierbij een haar en [slip (van het kleed)] van de assin-[num] naar [Mijnheer] laten brengen.

Deze brief spreekt voor zichzelf. De „haar” en de „slip” representeren de persoon van Šelebum.

Een tweede brief van Šiptum aan de koning is ARM X Nr. 8 (ELLERMEIER, blz. 58-61):

Zeg tot Mijnheer: Aldus spreekt Šiptum, uw dienaar.

In de tempel van Annunītum, die midden in de stad is, geraakte Aḫatum, dochter van Dagan-malik, in extase en zij sprak aldus: „Zimri-Lim! zelfs indien gij mij gering schat, buig ik mij toch liefdevol over u; uw vijanden zal ik in uw handen overleveren en de mannen, die mij bestelen, zal ik grijpen en ik zal ze verzamelen om door (de godin) Bēlet-ekallim vernietigd te worden".

De volgende dag bracht de priester Aḫum mij deze haar en slip en ik heb (het) Mijnheer geschreven. De haar en de slip heb ik verzegeld en naar Mijnheer laten brengen.

We weten uit een andere brief (ARM X Nr. 52) dat Aḫum een priester is van de godin Annunītum.

Opmerkelijk is ARM X Nr. 6 (ELLERMEIER, blz. 54-57), waarin Šiptum schrijft dat twee voorspellingen met elkaar overeenstemmen. De eerste heeft zij „gevraagd” en de tweede is een boodschap, die Annunītum via haar *assinnum* Ili-ḫaznaja gezonden heeft; het betreft een vijand.

(...) Mijnheer zal zien wat de god met die man doen zal; u zult hem overweldigen en over hem zegevieren; het einde van zijn dagen is nabij; hij zal niet in leven blijven. Laat Mijnheer dit weten! Vóór de boodschap van Ili-ḫaznaja, die Annunītum zond, heb ikzelf het op de vijfde dag (van de maand) „gevraagd”; de [bood]schap die Annunī[tum] zond en dat, wat ik „vroeg”, zijn hetzelfde.

In ARM X Nr. 10 (ELLERMEIER, blz. 62-63) lijkt Šiptum een visioen te beschrijven; het daarvoor gebruikte werkwoord is een gewoon woord voor „zien” (*amārum*). Het woord wordt ook gebruikt — evenals een ander werkwoord „zien” — voor het zien van een droom, maar dan staat het woord „droom” er altijd bij.

(...) (De vrouw) Kakkalide „zag" in de tempel van (de god) Itūr-Mer als volgt: twee grote vrachtboten blokkeren het kanaal en de koning en de soldaten zijn erop ingescheept. Links [en] rechts roept men aldus: „Het koningschap, de [scep]ter [en] de tro[on] en de landen, Noord en Zuid, het is aan Zimri-Lim gegeven!". En de soldaten antwoorden allen „Aan Zimri-Lim is het gegeven!" Die vrachtboten naar de poort van het paleis [(twee regels zijn kapot)]

Het schijnt dat deze brief niet werd besloten met een nawoord van Šiptum zelf; volstaan is met het beschrijven van het visioen zonder meer.

Een werkelijke droom wordt door Kibri-Dagan, de gouverneur van de koning te Terqa, medegedeeld in de brief ARMT XIII Nr. 112 (ELLERMEIER, blz. 42-45). De dromer is een „jongen". Na een grote lacune op het kleitablet worden we opeens met de droom geconfronteerd:

...] zag hij zo en (een god sprak) als volgt: „Bouwt dit vervallen huis niet op! Wanneer het huis toch wordt opgebouwd, zal ik het in de rivier doen vallen". Op de dag, dat hij deze droom zag, zei hij het tegen niemand. De volgende dag zag hij die droom weer, in de volgende bewoordingen (sprak) de god: „Dit huis zult ge niet bouwen; bouwt ge het, dan zal ik het in de rivier doen vallen".

Hierbij heb ik nu een slip van zijn kleed en een lok van zijn hoofd naar Mijnheer laten brengen.

Sinds die dag is [deze] jongen ziek.

Een andere brief van Kibri-Dagan verhaalt de droom van „een man", waarvan de weergave op het tablet sterk beschadigd is, en eindigt met de zinsnede (ARMT XIII 113, ELLERMEIER, blz. 46).

[Die man] heeft deze droom [verte]ld en hij heeft mij de schuld ervan gegeven met de woorden „Schrijf aan de koning", en daarom heb ik aldus naar Mijnheer geschreven.

Wat de achtergrond is van de „schuld" wegens de droom, kan men slechts gissen.

Zimri-Lim ontvangt in ARM X Nr. 50 (ELLERMEIER, blz. 64-67) een uitvoerig schrijven van de hofdame Addu-duri, waarin twee voorvallen worden beschreven. Eerstens heeft de briefschrijfster zelf nogal sinister gedroomd en ten tweede heeft er een extatica geprofeteerd.

Zeg tot Mijnheer: Aldus spreekt Addu-duri, uw dienaress.

Sinds het uw dynastie goed gaat, heb ik nooit een droom (als) deze

gedroomd; mijn voortekenen van vroeger(?). In mijn droom ging ik de tempel van (de godin) Bēlet-ekallim binnen en Bēlet-ekallim troont er niet en de beelden vóór haar zijn er niet. En ik zag (het) en begon te huilen.

Dit was mijn droom van de eerste nachtwake.

Wederom (droomde) ik en Dada, de priester van Ištar-pišra, gaat staan in de deur van (de tempel van) Bēlet-ekallim en een vreemde ...(?) roept steeds als volgt: „Tūra-Dagan, Tūra-Dagan” (of: „Keer terug, Dagan, keer terug, Dagan!”). Zo roept hij steeds.

Iets anders. Een extatica (*muhhūtum*) stond op in de tempel van Annunītum met de volgende woorden: „Zimri-Lim! Ga niet op veldtocht, blijf in Mari en ik zal er steeds voor verantwoordelijk zijn”.

Laat Mijnheer niet nalatig zijn met op zichzelf te passen! Hierbij heb ik mijn haar en mijn slip [...] vergezeld en naar Mijnheer laten brengen.

„Tūra-Dagan” kan de naam van een persoon zijn (ELLERMEIER, blz. 146), maar ons is niemand uit Zimri-Lims tijd bekend, die zo heet.

Het werkwoord „verantwoordelijk zijn” is *apālum*, letterlijk „antwoorden”, waarvan ook *āpilum* „antwoorder” is afgeleid. ELLERMEIER vertaalt hier om die reden met „profeteren”, maar het werkwoord *apālum* is ons vooreerst in die betekenis nog niet bekend; bovendien zou men als subject een *āpiltum* „antwoordster” verwachten.

Prof. DOSSIN heeft op de 14e Rencontre Assyriologique Internationale (1966) ook enige nog niet gepubliceerde „profetische” teksten in vertaling voorgelegd (ze worden ook door ELLERMEIER behandeld); er blijkt onder andere uit, dat ook in de stad Sippar „profetie” voorkwam; de *āpilum* van de zonnegod Šamaš heeft er een goddelijke boodschap²⁾.

Er kunnen ons in de toekomst dus nog vele verrassingen te wachten staan over „profetie” binnen en buiten Mari.

Leiden

M. STOL

1) Hij zag ARM X Nr. 53 over het hoofd, een ernstig beschadigde brief, waarin een *āpilum* in de tempel van de godin Hišamētum optreedt.

2) Vgl. *La Divination en Mésopotamie Ancienne et dans les régions voisines*. XIVe Rencontre Assyriologique Internationale. Paris, 1966, p. 77-86: ^cSur le prophétisme à Mari². Andere recente studies over het profetisme te Mari zijn: W. L. MORAN in *Biblica* 50 (1969), p. 15-56 en H. B. HUFFMON in *The Biblical Archaeologist*, Vol. XXXI (1968) no. 4 (p. 101-124), beide verschenen na voltooiing van de bovenstaande bijdrage.

BOUWGEBRUIKEN IN HET OUDE MESOPOTAMIË

Het onderwerp dat RICHARD S. ELLIS, assistant professor of Near Eastern archaeology, Yale University, voor zijn studie *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia* (Yale U.P., New Haven and London, 1968, 112 s 6 d) heeft gekozen heeft het aantrekkelijke aspect dat het één van de niet zeer vele gelegenheden is waar het onderzoek van de archeoloog en de philoloog, werkzaam op het gebied van het oude Nabije Oosten, direct met elkaar in verband gebracht kan worden. Toch legt men het boek met enige teleurstelling weg.

Die teleurstelling is — strikt persoonlijk — allereerst een gevolg van de wijze waarop de schrijver zijn stof beperkt heeft door een behandeling van de apotropaeische figuurtjes begraven onder de vloeren van huizen en tempels welbewust achterwege te laten, omdat deze figuurtjes meer dienden tot de bescherming van de bewoners van de huizen dan dat zij behoorden tot de voorwerpen en offers aangebracht in enig onderdeel van een bouwwerk in directe samenhang met de bouw of het herstel van dat gebouw zelf. En juist bij de apotropaeische figuurtjes is de samenhang tussen wat bij de opgravingen aangetroffen is en de in de teksten gegeven beschrijvingen bijzonder duidelijk. Het is echter het goede recht van de schrijver alles wat samenhangt met de apotropaeische ritën buiten beschouwing te laten, en een scherpe scheiding te maken tussen deze ritën en ritën in direct verband met het bouwen op zichzelf. Of er voor de oude Mesopotamiër een dergelijk scherp onderscheid bestond laat zich echter niet nagaan: gegevens over rituelen uitgevoerd vóór of tijdens bouwwerkzaamheden zijn schaars.

Foundation, of liever toch: *building, deposits* zijn voor de schrijver al die voorwerpen en offergaven die bij aantreffen door de archeoloog in duidelijk verband kunnen worden gebracht met de bouw of het herstel in het verleden van het opgegraven gebouw. Zij behoeven zich bepaald niet altijd in de fundamenteën van het bouwwerk te bevinden. Het werk van de schrijver is in menig opzicht een uitbreiding van Mrs. E. DOUGLAS VAN BUREN's *Foundation Figurines and Offerings* (Berlijn, 1931), dat met ere genoemd mag worden.

De behandeling van de gevonden objecten wordt in het boek vooraf gegaan door hoofdstukken waarin eerst de uit teksten afkomstige gegevens over ritën vóór en tijdens de bouw en de — archeologische — data t.a.v. in verband met bouwwerkzaamheden geofferde mensen en dieren behandeld worden. De emotioneel geladen kwestie van het mogelijke mensenoffer wordt door de schrijver met de nodige sceptis behandeld. Gegevens uit

teksten lijken er niet te zijn, de archeologische gegevens kunnen meest gemakkelijk weggeïnterpreteerd worden.

Daarna komen de eigenlijke *foundation deposits* aan de orde in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6. Een korte beschouwing over in de teksten gevonden benamingen van in funderingen aangebrachte voorwerpen sluit de eigenlijke tekst af, waarna een samenvatting een duidelijke ontwikkelingslijn poogt aan te brengen in het geheel der gegevens, en een motivering voor de vastgestelde verschijnselen poogt te geven. Een reeks van citaten — met vertalingen — uit teksten die ter illustratie van de geregistreeerde gebruiken dienen en een lijst van van bouwinscripties voorziene tabletten vanaf de Isin-Larsa tijd sluit het boek. De zin van laatstgenoemde lijst wordt niet duidelijk.

Dit is niet de plaats voor een grondige bespreking van een boek dat de geïnteresseerde leek stellig niet in de eerste plaats zal grijpen om zich een beeld te vormen van de Mesopotamische denkwijzen en gewoonten. Het boek is een goed voorbeeld — dit hoeft niet tegen de schrijver te spreken — van hoe noodgedwongen speculatief alle interpretatie van archeologische vondsten blijkt zonder adequate uit teksten te putten toelichting. Het hoe en het waarom van de door de schrijver, en in menig opzicht reeds vóór hem door Mrs. DOUGLAS VAN BUREN, vastgestelde ontwikkeling in het aangetroffen materiaal ontgaat ons, en toch lijkt die ontwikkeling er duidelijk te zijn. Vanaf de invoering van een inscriptie op de als *foundation deposit* gebruikte voorwerpen lijkt de betekenis van die inscriptie steeds toe te nemen, terwijl andere opvallende elementen geheel verdrongen worden. De vorm van de drager van de inscriptie verandert, vermoedelijk toch vooral omdat een steeds groter beschrijfbaar oppervlak nodig is.

De oudste *foundation deposits* (Early Dynastic III a?) bestaan uit een metalen pen die door een moeilijk te omschrijven metalen voorwerp steekt. Er is geen inscriptie. In Lagaš worden al uit de tijd vóór Ur-Nanše pennen gevonden die bekroond worden door een menselijke halffiguur. Ook deze pennen staken door een metalen voorwerp. Vanaf Ur-Nanše dragen in Lagaš zowel dit voorwerp als het figuurtje een inscriptie waarin de naam van de als bouwheer optredende koning en die van het bouwwerk waarvoor het voorwerp bestemd was worden genoemd. Toegevoegd werd een stenen tablet, oorspronkelijk waarschijnlijk met een geheel gelijklopende inscriptie. De gebruiken vertonen vele locale variaties. In Mari ontbreekt b.v. ook op het tablet de inscriptie, evenmin werd daar de pen ooit door een menselijke figuur bekroond. In de Ur III periode krijgt de halffiguur op de pen de standaardvorm van een korfdrager, vermoedelijk een afbeelding van de vorst bij de „eerste steen legging”, in tegenstelling tot Mrs. DOUGLAS VAN BUREN's opvatting dat men hier te doen heeft met een godin. Na de laatste

koningen van de dynastie van Larsa, Warad-Sin en Rim-Sin, verdwijnt de korfdrager, en blijft alleen het tablet met inscriptie over, waarmee een fase in de geschiedenis van de „*foundation deposits*” is afgesloten: de inscriptie heeft het gewonnen. De door halffiguurtjes bekroonde pennen bevonden zich in speciaal uitgespaarde ruimten in de fundamente, waarvan de bakstenen dezelfde inscriptie droegen als de figuurtjes

Men zou kunnen aannemen dat in ieder geval de korfdragers bedoeld zijn om de herinnering aan het vrome werk van de bouwheer wakker te houden. Mag men ook veronderstellen dat de oudere figuurtjes een afbeelding van de vorst zijn? ELLIS heeft zeker gelijk met de veronderstelling dat mannen voorgesteld zijn. In een aantal gevallen maakt de aanwezigheid van hoorns duidelijk dat men te maken heeft met goden. Maar de figuurtjes hebben

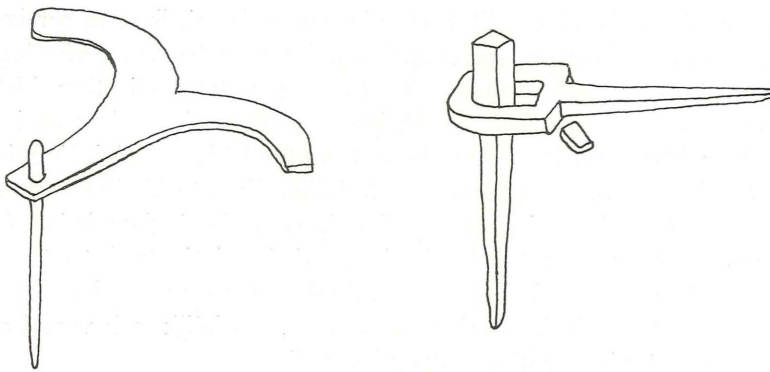

Fig. 71. Tekening van twee van de oudste „*foundation deposits*”, bestaande uit een metalen pen, stekend door een ondefinieerbaar voorwerp, links uit Nippur, rechts uit Mari (ca. midden 3e mill. v. Chr.).

oorspronkelijk de traditionele houding van een biddende persoon. Stellen zij de persoonlijke god van de bouwheer voor die voorbede doet? De teksten geven geen uitsluitsel.

Merkwaardig is wat Mrs. DOUGLAS VAN BUREN mededeelt over een stenen ook in een punt eindigende halffiguur van een „bidder” uit Uruk, die een inscriptie draagt van Lugalkisalsi. Op de schouder van deze figuur zou nog eens het teken *l u g a l* voorkomen, hetgeen tot de gevolgtrekking zou kunnen leiden dat de voorgestelde koning Lugalkisalsi zelf is ¹⁾. Dit is echter onzeker wanneer wij het slot van de inscriptie bekijken: *dn a m m u m u . n i*, „Nammu is zijn naam”, hetgeen naar analogie van andere inscripties moet slaan op het beeldje zelf. Nammu wordt echter meest als een

godin beschouwd, en de afgebeelde is wegens de indrukwekkende baard stellig een manlijk persoon. Een raadsel. De inscriptie zelf is nooit geheel gepubliceerd, foto's die het begin tonen ontbreken (vgl. fig. 72, links).

Van alle funderingsfiguurtjes lijkt de pen een essentieel onderdeel te zijn; toch blijkt deze één keer te ontbreken bij Ur-Nammu²⁾: de voorstellingen en bedoelingen die ten grondslag liggen aan het gebruik lijken niet steeds dezelfde te zijn. Logisch, als men bedenkt dat tussen de laat Vroeg Dynastieke periode (26e eeuw v. Chr.) en de Isin-Larsa tijd (19e eeuw) een lange ontwikkeling is doorgemaakt. In teksten over bouwwerkzaamheden is het moeilijk zelfs maar een aanduiding voor het gebruik van penvormige voorwerpen te vinden. Vooral de oudste (Sumerische) bouwinscripties zijn echter op geen enkel punt erg meedeelzaam. Gezien het internationale karakter van het verschijnsel mag men toch zeker magische betekenis hechten aan het voorkomen van dergelijke penvormige voorwerpen in *foundation deposits*.

Slecht ingelicht als wij zijn over de achtergronden van het gebruik van de „*foundation figurines*”, wordt de hele kwestie voor ons nog gecompliceerd door het feit dat het penvormige gedeelte van het figuurtje een vergelijking opdringt met een tweetal typen voorwerpen die onderling eng kunnen samenhangen, of ook totaal kunnen verschillen qua achtergrond: spijkervormige voorwerpen van klei, altijd, zover bekend, aangebracht in de muur van het gebouw („*clay nails*”, hier verder „nagels”) en kegelvormige voorwerpen, eveneens van klei, misschien (een) voorloper van de latere cylinders, en als zodanig „*foundation deposits*” in engere zin („*cones*”, hier „kegels”); beide types, die qua vorm zeer sterk op elkaar kunnen lijken, zelfs niet meer hoeven zijn dan varianten van één basis type, dragen een inscriptie.

Omdat geen enkele beschrijvende tekst ons inlicht over de betekenis en bedoeling van deze voorwerpen kan slechts door een op grond van goed geformuleerde definities gemaakte indeling van de vorm van alle betrokken voorwerpen, — figuurtjes, nagels en kegels — en een vergelijkende analyse van de vorm van de op deze voorwerpen aanwezige inscripties een twijfelachtige mogelijkheid verkregen worden de kwestie van de mogelijke samenhang op te lossen. Men zal alle voorwerpen stuk voor stuk opnieuw moeten bekijken. Voor het verkrijgen van vergelijkingsmateriaal voor een interpretatie van de formulering van de inscriptie zal men ook andere types inscripties moeten analyseren.

De door Prof. KRAUS op grond van de wijze waarop de inscriptie geformuleerd is aangenomen samenhang tussen het type inscriptie op de nagels en het formulier van rechtsoorkonden wordt door ELLIS lichtvaardig verworpen onder verwijzing naar niet veel meer dan HALLO's terminologie voor de

Fig. 72. Twee typen van een 'foundation figurine'; links: kalkstenen pen bekroond met menselijke halffiguur, met inscriptie van Lugal-kisalsi van Uruk (ca. 24e eeuw v. Chr.); rechts: bronzen pen bekroond met halffiguur in de vorm van korfdrager, met inscriptie van Kudur-Mabuk en Rim-Sin (ca. 1800 v. Chr.).

indeling van de koningsinscripties. Accepteert men de theorie echter en realiseert men zich dat er inscripties gepubliceerd zijn die in geheel gelijke bewoordingen voorkomen op zowel nagels als funderingsfiguurtjes³⁾, mag men dan niet voorzichtig concluderen dat niet alleen de nagel, maar ook het figuurtje, tenminste in een bepaalde phase van zijn ontwikkeling, de bezitsoverdracht door de bouwheer aan de eigenaar van het gebouw, dwz. meestal de god, symboliseert? Volledig identieke inscripties op nagels en figuurtjes van het korfdragertype, komen slechts voor in de tijd van de laatste koningen van Larsa. Qua type lijken de inscripties echter reeds veel eerder op elkaar.

Het boek is een bijdrage tot de ordening van de voorwerpen, het zwakke punt is het ontbreken van een systematische vormanalyse van de inscripties. Dit maakt ook de beschouwingen van de schrijver over de types inscriptiedragers uit later tijd onbevredigend. Zeker na de Isin-Larsa tijd, maar vermoedelijk al eerder, is zonder twijfel de inscriptie, dwz. de tekst zelf, het belangrijkste bestanddeel van de *building deposit*. De drager van de inscriptie dankt zijn vorm vermoedelijk vooral aan de benodigde hoeveelheid oppervlakte. Bij Sanherib volstaat b.v. in de eerste tijd de tonvormige cylinder, daarna moet worden overgestapt op de bekende prisma vorm.

De grote rol van de inscriptie is begrijpelijk als men aanneemt dat het levendig houden van de herinnering aan het vrome werk van de bouwheer de eerste taak van het „*deposit*” was, of was geworden. De formulering van de inscriptie is zeker in de oudste tijd een belangrijk aanknopingspunt voor het vaststellen van de bedoeling van het geheel van het „*deposit*”. Een samenhang van de inscriptie op de nagels met het formulier van een juridisch protocol lijkt ten minste mogelijk. Zoals opgemerkt komen er in de late tijd van de funderingsfiguurtjes, tijdens de dynastie van Larsa, inscripties voor die aangebracht zijn zowel op nagels als op figuurtjes van het korfdragertype. De oudere funderingsfiguurtjes hebben de vorm van „bidders”. Beelden van personen in dezelfde biddende houding kunnen echter een inscriptie dragen die qua vorm een wij-inscriptie genoemd kan worden. Zou er hier een andere samenhang kunnen bestaan? Alleen een analyse van de vorm van het hele (tenminste „oudere”) inscriptie materiaal kan hier tot een oplossing bijdragen.

In Phœnix kan een boek als dat van ELLIS niet dat soort bespreking krijgen die het belang van het onderwerp als direct raakpunt tussen archeologie en philologie toekomt; het heeft stellig zin er elders nader op terug te komen. Het is de grote verdienste van de schrijver dat hij wijst op het belang van het in het oog houden van locale eigenaardigheden, die als het ware onderdrukt worden in tijden van grotere politieke eenheid. De mogelijkheid dat

plaatselijk en tijdelijk funderingsfiguurtjes, nagels en kegels wat betreft de vorm van de inscriptie — en wat de laatste twee categorieën betreft ook qua uiterlijke vorm — elkaar sterk naderen of zelfs samenvallen hoeft geen bewijs te zijn voor volstreekte gelijkheid van achtergrond: hier is meer materiaal nodig, en meer onderzoek. De werkelijke *ratio* van de gebruiken kan ons echter zeer wel grotendeels verborgen blijven.

Leiden, april 1969

G. VAN DRIEL

1) Opgemerkt moet echter worden dat O. WEBER in *Amliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen* 36 in dit verband spreekt van het teken voor „god”.

2) Opmerkelijk is dat deze afwijkende figuurtjes ook een inscriptie dragen die qua vorm afwijkt van die, welke normaal op de van pen voorziene figuurtjes voorkomt, volgens HALLO's terminologie wordt nl. de zg. standaard formulering gebruikt.

3) Vgl. E. SOLLBERGER, UET 8, nr. 84, vgl. ook nr. 87, en minder zeker nr. 36. Bij Gudea is er een reeks van inscripties die zowel op bakstenen als op nagels als op stenen tabletten voorkomen. Stenen tabletten dragen in zijn tijd normaal dezelfde inscriptie als de funderingsfiguurtjes. De bakstenen kunnen de speciale zijn waaruit de funderingscapsules werden gemaakt. De metalen figuurtjes kunnen gemakkelijk spoorloos verdwenen zijn, of onherkenbaar zijn wegens oxidatie. Vooral in Lagaš heeft men bij latere herstelwerkzaamheden niet goed in het oog gehouden wat bij elkaar hoorde; de wijze waarop daar opgegraven is heeft de verwarring nog vergroot.

EEN ICOON VAN DE HEILIGE CHARALAMPOS

Het onderwerp van dit artikel is een icoon welke in de kunsthandel in Caïro verworven werd. Het trok de aandacht van de schrijver omdat de voorstelling deed denken aan het bekende Egyptische motief van de overwinnende pharao, die een geknielde vijand of vijanden in de haren grijpt en hem of hen dreigt te doden met een knots.

De icoon (zie fig.) is ongetwijfeld een paar honderd jaar oud. Links ziet men een heilige, welke met de linkerhand een zwarte duivel of soortgelijk wezen, dat op de grond knielt of zit bij de haren grijpt of althans de hand vlak bij de kruin houdt, terwijl hij een strijdknots met knop dreigend omhoog heeft geheven. Boven de heilige staat *αγιος καρалаμπος*, het is dus de heilige Charalampos. De icoon is vroeger in drie stukken gebroken geweest en weer gelijmd. Hier en daar ziet men aan de voorzijde oude spijkertjes en ook spijkergaatjes. Het voorwerp is dus vroeger met een metalen plaat (*risa*) bedekt geweest welke de handen en het gelaat vrijliet. Men deed dit bij iconen die vaak gekust werden. Het valt op dat gelaat en handen veel donkerder zijn dan de rest. De schildering is in niet zeer goeden staat, doch het gelaat van de heilige is fraai geschilderd.

De eerste gedachte was, gezien de voorstelling en de herkomst, dat dit

Fig. 73. Grieks-orthodoxe icoon van de heilige Charalampos.

een Coptische icoon zou zijn, doch dit bleek onjuist. Zowel de priesters van de Coptische kerken Aboe Serge en El Moallaqah in Oud Caïro verzekerden mij, dat een heilige van die naam in de Coptische kerk onbekend is. Ook uit een schrijven van Dr VICTOR GIRGIS, conservator van het Egyptisch museum te Caïro bleek mij hetzelfde. Het is dus een Grieks-orthodoxe icoon.

RÉAU vermeldt, dat de heilige Charalampos in 203 in Antiochie in Pisidie gemarteld is. In de iconen heeft hij aan zijn voeten een zwarte duivel met een zeis, die hij stevig aan een ketting houdt. In onze icoon is wel de steel van de zeis maar niet de ketting te zien. Charalampos werd aangeroepen tegen de pest. Dr H. SKROBUCHA, de custos van het Iconenmuseum te Recklinghausen schreef mij, dat deze voorstelling van Charalampos ongevoon is, meestal wordt hij staande en face voorgesteld zonder duivel. Ook bestaan er iconen van de heilige Nikita met hetzelfde motief d.w.z. de heilige met een geknielde duivel die hij met een knots bedreigt. Volgens SKROBUCHA wordt Charalampos nu nog in Roemenië en Bulgarije vereerd en is hij in de Rooms Katholieke kerk onbekend.

Wanneer men de literatuur over iconen nagaat, wordt steeds de mening verkondigd, dat deze schilderstukken in Syrië en Palestina ontstaan zijn, zich over Klein Azië naar Byzantium hebben verbreid en dat een voornaam picturaal voorbeeld de Egyptische mummieportretten zijn geweest. Toch schrijft DORIS WILD dat de afkomst der iconen nog steeds in een waas van geheimzinnigheid is gehuld. Dat mummieportretten als voorbeeld hebben gediend lijkt mij echter wel zeer waarschijnlijk. Ook de iconen zijn in een dergelijke techniek geschilderd, hoewel opgemerkt moet worden, dat er voor zover mij bekend, geen iconen in tempera bestaan. Voorts zijn beide op een plankje van ongeveer hetzelfde formaat geschilderd. Het blijft echter de vraag hoe men zich die beïnvloeding moet denken. Wanneer Lucas van Leiden en Jan van Scorel in hun latere leven in de trant van de Italiaanse renaissance zijn gaan schilderen dan is de oorzaak daarvan een verblijf in Italië en de beïnvloeding dus direct aanwijsbaar. Zo eenvoudig is de verhouding mummieportretten-iconen echter niet. De mummieportretten stammen uit de eerste tot vierde eeuw en de eerste Christenen leefden in die tijd in Egypte, doch de mummieportretten waren in die tijd, afgezien van het moment van schilderen, onder de grond. Hoe hebben zij die schilderstukjes kunnen bekijken?

In dit verband heeft FLINDERS PETRIE echter een belangrijke ontdekking gedaan. Hij zag dat vele mummiekisten uit die tijd de sporen droegen van een langdurig verblijf in de open lucht. Er waren sporen van vliegen zichtbaar, hij zag beschadigingen aan het voeteneinde welke blijkbaar door bezems waren veroorzaakt en zelfs waren mummiekisten door kinderen in speelsheid bekrabbeld. Uit dergelijke waarnemingen leidde hij af, dat de mummiekisten met portretten, in tegenstelling met de oude Egyptische gewoonte, geruime tijd overeind in de open binnenplaatsen van de huizen opgericht waren geweest op dezelfde wijze als de Romeinse imagines. Ook is het wel zeker dat sommige mummieportretten, voordat zij op de mummie bevestigd wer-

den, in de huizen gehangen hebben. Er is er zelfs één gevonden ingelijst en met het koord er nog aan. Zo zouden dus volgens mij de Christenen in de eerste eeuwen de mummieportretten hebben kunnen zien. Voorts beeldt PARLASKA in zijn boek over mummieportretten twee Coptische schilderstukjes af op een plankje, welke precies op iconen gelijken (plaat 53, 2 en 4). Hier ziet men dus inderdaad een tussenvorm van mummieportret en icon.

Ons eigenlijke vraagstuk ligt echter anders n.l. hoe is de iconenschilder, die steeds een monnik in een klooster was, in aanraking gekomen met de typisch Egyptische voorstelling van de pharao, die een geknielde vijand met een knots dreigt te doden. Een voorstelling die zulk een indruk op hem maakte, dat hij haar overnam voor een icon van een heilige die de duivel bestreed. Nu zijn er vele kloosters in Egypte geweest waar waarschijnlijk wel iconen werden geschilderd. Zo kende men de kloosters van Antonius Abt, Paulus, Borrhomaios, Makarios, Menas, Pachomius, Pschor, het Roode en het Witte klooster, van Simeon, van Catharina en de kloosters in Syrië en Palestina. Het is natuurlijk onmogelijk om hier een keuze te doen en wil men toch een poging wagen, dan moet men dit doen met alle voorbehoud van een foute keuze. Men zou ten eerste kunnen veronderstellen, dat op niet al te grote afstand van het klooster de bedoelde afbeeldingen in groot en indrukwekkend formaat te vinden moeten zijn, indien men althans aanneemt, dat de schilderende monniken niet al te grote reizen maakten. Nu bevinden zich grote reliefs van de overwinnende pharao in de tempels van Karnak en Medinet Haboe. In Gizeh en Sakkara komen zij niet voor, tenminste niet in de tegenwoordige tijd. Wel zijn er zulke reliefs van Ramses II volgens WINCKLER, ten Noorden van Beyrouth (Nahr-el-Kelb) terwijl daar ook meerdere kloosters te vinden waren. In de eerste plaats denkt men echter aan het klooster van St Catharina in de Sinaï, gesticht in 527 en niet ver gelegen van de Wadi Magarah. Daar waren de oude kopermijnen, daar zijn meerdere zeer grote reliefs van de overwinnende pharao in de rotsen uitgebeiteld. Deze reliefs zijn van Snefroe, Menkauhor, Sahure, Semerchet, Sanecht, en Djozer terwijl de vroeger aanwezige reliefs van Cheops en Amenemhet III verdwenen zijn (FLINDERS PETRIE). Nu zijn in de laatste 30 jaren in het St Catharina klooster zeer vele iconen ontdekt in goede staat en niet gerestaureerd, welke tot de oudst bekende ter wereld gerekend moeten worden. Zij zijn volgens SOTERIOU geschilderd in de 5e en 6e eeuw. Het is dus wel zeer waarschijnlijk dat het St Catharina klooster een belangrijk centrum van iconenschilderen was, terwijl de ligging dicht bij de reliefs van de Wadi Magarah ook opvallend is. Daarbij komt dat het klooster Grieks-orthodox geworden is, in welk jaar heb ik niet kunnen vaststellen. Het is dus zeer wel mogelijk, dat de voorstelling van de heilige Charalampos

ontleend aan de overwinnende pharao in dit klooster is ontstaan. Dit natuurlijk met het voorbehoud, dat het slechts een veronderstelling is, die mijns inziens enige waarschijnlijkheid heeft.

Ten slotte nog enige opmerkingen over de stijl van de afbeelding op de icoon. In het algemeen hoort men de mening verkondigen, dat met de voorstelling van de overwinnende pharao op het palet van Narmer dit gegeven op onveranderlijke wijze zijn intrede in de Egyptische kunst heeft gedaan. Dit is niet geheel juist. Wij zien Narmer op het palet afgebeeld als een vrij stijve statische figuur. Opmerkelijk is, dat hier de beide voetzolen geheel op de grond staan. Ook bij de afbeelding van Zer uit de eerste dynastie (EMERY, figuur 23) is dit het geval. Doch bezien wij in de *Guide of the British Museum* figuur 154, (editie 1964 p. 28, fig. 12) dan zien wij hier Udimu, eveneens een koning van de eerste dynastie op een dynamische en agressieve manier afgebeeld. Nu is de voetzool van de rechter voet afgewikkeld, alleen de tenen raken de grond en er is actie in de figuur van de pharao gekomen. Van nu af aan houdt men in deze voorstelling dezelfde dynamische stijl aan; de oude statische uitbeelding komt nooit meer terug. Het eenige verschil is, dat later de pharao met één handgreep vele vijanden tegelijk bij de haren heeft als ware het een bos uien.

Wanneer nu andere volken blijkbaar geïmponeerd door deze indrukwekkende voorstelling het motief gaan overnemen, dan ziet men afwijkingen ontstaan. Zo laten de Assyrische koningen Salmanassar III en Esarhaddon zich afbeelden in de nabijheid van een relief van de overwinnende Ramses II ten noorden van Beyrouth, doch op afwijkende wijze in rustig staande houding.

Een ander voorbeeld van een ontlening aan de overwinnende pharao is te vinden in de zgn. Phoenicische schalen beschreven door SCHNEIDER-HERRMANN, waar ook de stijl afwijkend is. In de Phoenicische schaal van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en beschreven door VAN WYNGAARDEN komt de overwinnende pharao niet voor.

Hoe is de stijl nu op de icoon? Ook hier, ondanks ontwijfelbare Egyptische ontlening afwijkende bijzonderheden. Of de heilige de figuur aan zijn voeten bij de haren houdt is niet duidelijk, wel bevindt zijn linkerhand zich vlak bij de kruin. De zwarte figuur grijnst zoals het de duivel of de dood betaamt. De heilige zelf is niet en profiel maar driekwart en face afgebeeld, hij kijkt niet naar zijn slachtoffer, hij staat er rustig bij en de afbeelding mist alle actie, dynamiek en agressie. Vele van deze afwijkingen zijn op directe wijze te verklaren door het christelijk karakter van de voorstelling, waarin een felle strijd en doden niet paste. Men zou de gang van zaken zo kunnen voorstellen, dat de schilderende monnik het Egyptisch

voorbeeld dat veel indruk op hem maakte wel overnam, doch het veranderde in overeenstemming met het raam van de christelijke gedachtenwereld. Deze uitbeelding van de heilige Charalampos heeft zich in de iconenkunst eeuwen gehandhaaft.

H. C. JELGERSMA

LITERATUUR:

- BREASTED, J. H., *Ancient Records of Egypt*. Chicago 1906/7, Band I.
 British Museum. *A general introductory guide to the Egyptian Collections*, 1930.
 EMERY, W. B., *Archaic Egypt*, Penguin Book, 1963.
 FLINDERS PETRIE, W. M., *Researches in Sināi*, London, 1906.
 —, *Roman Portraits and Memphis*, IV Egyp. Research Account a. the Brit. School of Archeol. in Egypt XX, London, 1912.
 —, *The Hawara Portfolio. Paintings of the Roman Age*. Research Account a. the Brit. School of Archeol. in Egypt, XXII, London 1913.
 Iconenmuseum Recklinghausen *Catalog*, Recklinghausen z.j.
 PARLASKA, K., *Mumienporträts und verwandte Denkmähler*, Deutsch Archeol. Institut, Wiesbaden, 1966.
 RÉAU, L., *Iconographie de l'art chrétien*, Paris 1955-59, Tome III.
 SCHNEIDER-HERRMANN, G., *Over de figuur achter den zegevierenden Pharao*. JEOL No. 10, 1945-1948.
 SCHWEINFURT, P., *Russian Icons*, London, 1953.
 SHORE, A. F., *Portrait Painting from Roman Egypt*, London, The British Museum, 1962.
 SOTERIOU, G. et M., *Icones du Mont Sināi*, Athène, 1956.
 THEUNISSEN, W. P., *Iconen*, Servire, Den Haag, z.j.
 TALBOT RICE, D., *Russian Icons*, London, 1947 (King Penguin Book).
 TALBOT, RICE, TAMARA, *Icons*, London, revised edition 1960.
 WILD, D., *Les Icones, Orbis Pictus I*, Lausanne, 1947.
 WINCKLER, H., *Das Vorgebirge am Nabr-El-Kelb und seine Denkmähler*, 1909.
 VAN WYNGAARDEN, W. D., *Een Phoenicische zilveren schaal*, OMRO 25, 1944, 1.
 —, *Het Egyptische Mummieportret*, *Elzeviers Maandschrift*, 86 No. 1.

SPIJKERSCHRIFTKRONIEK

Een stèle van Adad-Nirari III uit Tell Rimah

Tijdens de Engelse opgravingen, o.l.v. D. OATES, in de assyrische ruineheuvel Tell Rimah (vgl. reeds Phœnix XI, 1965, p. 276v.) kwam in 1967 een fraaie stèle van koning Adad-Nirari III (810-783 v. Chr.) aan het licht. Hij werd *in situ* gevonden naast het podium in de cella van een laat-assyrisch heiligdom. De afmetingen zijn 130 cm. hoog, bij 69 cm. grootste breedte. Hij werd gepubliceerd door Miss S. PAGE in Iraq 30, 1968, p. 139-153.

Op de stèle staat koning Adad-Nirari afgebeeld in koninklijk ornaat, met bij zijn hoofd de symbolen van acht goden. Links de acht-puntige ster van Ištar, de maansikkel van Sin en de zeven cirkels van de zevengodheid, Sibitti; rechts beneden de stylus van Nabû, de spade van Marduk, de dubbele bliksemschicht van Adad, de gevleugelde zonnescijf van Aššur en de ge-

hoornde, met sterren en een lelie versierde helm, waarschijnlijk Anum of Enlil.

De inscriptie loopt over het beneden gedeelte van zijn gewaad. Duidelijk zichtbaar is dat de benedenste acht regels spijkerschrift zorgvuldig zijn weg-gewist. Op grond van de resten der tekens en gegevens van andere teksten (o.a. de zg. Saba'a-stele, eveneens uit de regeringstijd van Adad-nirari III) kan de uitgewiste tekst grotendeels worden gelezen. Daarin werd vermeld dat de koning Nergal-ereš, de gouverneur van het zich ten westen en zuidwesten van Kalhu tot aan de Eufraat uitstrekkende gebied, order gaf, om in totaal 331 steden en dorpen te stichten en te bevolken met onderworpen en gedeporteerde volksgroepen. Deze Nergal-ereš, in 803 jaareponiem, controleerde en koloniseerde dus een groot gedeelte van het westelijke rijksgedeele van Assyrië (de provincie Rasappa); ook leidde hij wellicht namens de koning veldtochten naar het westen, en ging hij zelfs zover dat hij, nominaal in naam van de koning, eigen inscripties in zijn territorium oprichtte. Wellicht dat hij door zijn te grote onafhankelijkheid een bedreiging ging vormen voor de dynastie, zoals enkele krachtige gouverneurs en *turtanu's* nà Adad-Nirari dit nog sterker deden (vgl. de opmerkingen van G. VAN DRIEL in *Phoenix IX*, 1963, p. 70-71). De uitwissing van de vermelding van zijn grote daden kan een koninklijke reactie hiertegen zijn geweest, misschien gepaard gaande met een tijdelijk in ongenade vallen; onder Salmanassar IV in 775 is hij weer jaareponiem. Vgl. Miss PAGE, p. 150v.

Het eerste gedeelte van de inscriptie vermeldt dat de koning in zijn eerste jaar het land Amurru en het land Hatti (aanduiding voor Noord-Syrie) onderwierp en daarbij een omvangrijk tribuut ontving van Mari' van Damascus. Voorts ontving hij tribuut van *Ja-'a-su* mat *Sa-me-ri-na-a-a*, van Tyrus en Sidon. De in transcriptie weergegeven naam moet wel geïnterpreteerd worden als Joas van Samaria. Dit is chronologisch gezien de eerste maal dat Samaria in spijkerschrift inscripties wordt vermeld; in oudere assyrische teksten wordt het aangeduid als *Bet-Humri*, „territorium van de Omri-dynastie”. De koningsnaam is een weergave van het hebreeuwse *yō'āš* (vollere vorm: *yēhō'āš*); Joahaz (*yō'āhāz*) Joas' vader komt niet in aanmerking daar in de assyrische transcripties van israelietische koningsnamen de *zayin* zichzelf gelijk blijft (ass. *ja-u'-ha-zi*), terwijl de *sjin* regelmatig door de assyrische *s* wordt weergegeven.

Het tribuut van Joas wordt in het OT niet vermeld. Wel blijkt daar dat Joas een energiek vorst was, die het door de Arameërs onder Hazaël (die „alle dagen van Joahaz regeerde”) veroverde gebied ten dele op diens opvolger Benhadad heroverde. De onderwerping der Arameërs van Damascus door de Assyriërs zal Joas de kans geboden hebben zijn heroveringen te

Fig. 74. De stele van Adad-Nirari III gevonden door een engelse archaeologische expeditie te Tell el-Rimah, Iraq. Met vriendelijke toestemming van de British School of Archaeology in Iraq overgenomen uit het tijdschrift Iraq, Vol. 30 part 2, 1968, pl. XXXVIII.

realiseren, terwijl hij door een geschenk (de stèle somt het tribuut van de koning van Damascus uitvoerig op, maar vermeldt bij Samaria, Tyrus en Sidon alleen „tribuut”, wat men kan interpreteren als een geschenk ter erkenning van suzeriniteit, zonder militaire of politieke consequenties) de Assyriërs op een afstand hield.

Deze aannemelijke, door Miss PAGE geboden, interpretatie heeft te worstelen met enkele chronologische problemen. Ten eerste is daar het feit dat andere assyrische historische inscripties vermelden dat Adad-Nirari III in zijn 5e jaar (Saba'a-stèle) of in 802 (Eponiemenkroniek) een campagne naar Syrië ondernam. Dat de Tell-Rimah-stèle spreekt van het 1e jaar, laat zich verklaren uit het feit dat de koning na de dood van zijn vader Šamši-Adad V in 810 niet direct zelfstandig heerste, maar gedurende 810-806 door zijn beroemde moeder Semiramis (Sammuramat) als regentes bevoegd werd. Zijn 1e jaar is dan wellicht zijn eerste zelfstandige koningsjaar, d.w.z. 806, in feite zijn 5e jaar. Het jaartal 802 blijft echter staan, en is i.v.m. Joas van belang. Volgens de door THIELE gereconstrueerde chronologie der israelietische koningen beklom Joas pas in 798 de troon. Dat houdt in dat, zoals Miss PAGE doet, met drie campagnes van Adad-Nirari III naar het westen gerekend moet worden, misschien niet alle door hemzelf geleid, en daarom b.v. niet in de eponiemenkroniek vermeld (die van 806 en 798). Het is echter een feit dat de chronologie der israelietische koningen een omstreden zaak is. Een recente onderzoeking op dit punt — die van A. JEPSEN, *Untersuchungen zur Israelitisch-Judischen Chronologie*, BZAW 88, 1964, spec. p. 34v. — komt na een analyse der diverse geboden reconstructies, tot de conclusie dat Joas in feite reeds in 802 begon te regeren (hij moet in 2 Kon. 13, 10 het getal „37” corrigeren in „39”). Dan zou de in de eponiemenkroniek vermelde, door de koning zelf geleide campagne van 802 aan de voorwaarden voldoen, en onze stèle een chronologisch enigszins vertekend beeld van de situatie geven, b.v. omdat de koning zijn eerste jaar met een zegetocht moest kunnen inluiden, hoewel de reeds spoedig begonnen strijd tegen Syrië pas in zijn 5e jaar in succes resulteerde (zoals Miss PAGE ook suggereert op p. 149).

Opmerkelijk is tenslotte dat de koning van Damascus hier *Mari'* genoemd wordt. De uit het OT bekende gegevens en de chronologie laten de keuze tussen twee aramese koningen: Hazaël, een volledige tijdgenoot van Joahaz, en Benhadad, diens opvolger. Een keuze is moeilijk i.v.m. het chronologisch probleem; bovendien moet *Mari'* met Miss PAGE wel worden geïnterpreteerd als een vorstelijke titel, „Heer/Vorst”, een titel die we ook tegenkomen op een beschreven ivoor uit Arslan Tash: *lmr'n ḥz'l*, „van/voor onze heer Haza'el”.

De „spraakverwarring” in de sumerische epiek

Vele momenten uit de bijbelse oergeschiedenis (Gen. 1-11), met name aspecten uit het scheppingsverhaal en de geschiedenis van de zondvloed, vinden in de sumerische en mesopotamische literatuur hun parallel. Ook het verhaal over de toren van Babel is in een duidelijk mesopotamische context geplaatst. Kortgeleden is nu ook een verwijzing naar de „spraakverwarring” in de sumerische literatuur opgedoken, en wel in het epos „Enmerkar en de Vorst van Aratta”.

Dit ruim 600 regels lange, en vrij goed overgeleverde epos, dat speelt in de zg. heroïsche tijd van Sumerië (ca. Vroeg-Dynastiek II, ca. 27e eeuw v. Chr., de tijd waarin ook Gilgamesj ongeveer geplaatst moet worden) is op grond van het toen beschikbare materiaal in 1952 gereconstrueerd en uitgegeven door S. N. KRAMER, *Enmerkar and the Lord of Aratta* (Philadelphia, Museum Monographs). Het epos verhaalt de rivaliteit tussen Enmerkar, vorst van Uruk, en Aratta, een stad in Iran, die prat gaat op de bescherming van de grote sumerische godin Inanna. Enmerkar verlangt van Aratta goud, zilver, lazursteen, kornalijn en andere kostbare stenen, om daarmee met name de tempel van Enki in de stad Eridu te bouwen. Dit verlangen naar edele materialen — het vervolg noemt nog eens met name lazursteen en kornalijn — kan een aanwijzing zijn voor de datering der gebeurtenissen. Onlangs heeft men geconstateerd dat de voor Mesopotamië zo belangrijke import van de hooggewaardeerde lazursteen uit Iran en Afghanistan, na een onderbreking van enkele eeuwen, juist tegen het einde van de Vroeg-Dynastiek II, blijkens de archeologische gegevens weer op gang kwam (vgl. G. HERRMANN, *Lapislazuli: the Early Phases of Its Trade*, Iraq 30, 1968, p. 38v.).

Enmerkar stuurt om zijn doel te bereiken een gezant naar Aratta, die het verzoek moet overbrengen, met de dreiging dat Enmerkar bij weigering Aratta met de grond zal gelijk maken. Als laatste pressiemiddel moet de gezant de vorst van Aratta de „spreuk van Enki” doen horen, een beschrijving van de wijze waarop Enki een einde heeft gemaakt aan de wel als „Gouden Eeuw” of „Paradijs” beschreven toestand van het mensdom onder de almachtige heerschappij van Enlil.

Het slot van deze „Gouden-Eeuw-Passage” ontbrak tot dusverre. Thans echter is door GURNEY en KRAMER onder de fragmenten van sumerische literaire composities, bewaard in het Ashmolean Museum te Oxford, een stuk geïdentificeerd — waarschijnlijk afkomstig van de opgravingen Kisj — dat dit ontbrekende gedeelte aanvult. We herhalen dit beroemde gedeelte hier op grond van de jongste vertaling van S. N. KRAMER:

- 136 „Eens was er slang noch schorpioen,
 Daar was hyena noch leeuw,
 Hond was er noch wolf,
 Er was geen angst, geen vrees,
- 140 De mens had (immers) geen rivaal.
 In die dagen — het land Šubur en Hamazi,
 Sumer, harmonisch van spraak,
 Het grote land toegerust tot vorstelijke heerschappij
 Akkad, het land voorzien van al wat betaamt,
 Het land Martu (Amurru), ongestoord wonend,
- 145 De gehele wereld, de mensen altogader,
 Spraken tot Enlil in één taal.
 Toen heeft A-da* de heer, A-da de vorst, A-da de koning,
 Enki A-da de heer, A-da de vorst, A-da de koning,
 A-da de heer, A-da de vorst, A-da de koning,
- 150 Enki, heer van overvloed, wiens bevelen betrouwbaar zijn,
 De Heer van inzicht, de wijze van het land,
 De leider van de Goden,
 Begiftigd met verstand, de heer van Eridu
 In hun mond de taal veranderd, twist erin gelegd,
- 155 In de taal der mensheid, die (tevorens) één was.”

* De betekenis van a-da is nog duister.

De laatste regels, die over de „spraakverwarring” handelen (sumerisch: *kúr*, „vreemd, anders maken”) zijn slechts een zeer korte typering van het gebeurde. Opvallend is dat de god van wijsheid en inzicht, Enki van Eridu, die de mensheid meestal goed gezind is (hij verraadt b.v. de komst van de zondvloed zodat Atramḫasis/Utnapištim zijn leven kan redden; hij is de god van de witte magie), dit doet, misschien in rivaliteit met de oppergod Enlil, die de opperheerschappij had, en door heel het mensdom eenstemmig werd geprezen. Het is echter gevaarlijk hypothesen hierover op te stellen, omdat dit kleine excerpt, dat misschien teruggaat op een uitvoerige mythe, veel vragen onbeantwoord laat. Wel is duidelijk dat de „spraakverwarring” het einde van de paradijselijke toestand inluidde, en maakte dat de in r. 141v. genoemde landen niet meer in één taal tot Enlil kunnen spreken, en de Sumeriërs de talen der anderen niet meer konden verstaan. Reeds in het eind van het 3e mill. v. Chr. komen we in Sumer de *eme.bal* tegen, „de omzetter van de taal”, de tolk, in de oud-assyrische teksten rond 1900 v. Chr. met zijn tot vandaag aan de dag voortlevende titel *targumannu*. Het feit dat de Babyloniër de talen van zijn burens niet verstond (vgl. Hammurabi,

die in een inscriptie zegt: „Gutium, Subartu (= Šubur) en Tukriš, wier bergen ver weg zijn en wier talen verward (ondoorzichtig) zijn”; cf. CAD E p. 42 links d)) was een ervaring, die blijkbaar reeds vroeg leidde tot een aetiologie, die de oorzaak ervan moest verklaren.

CLAUS WESTERMAN, in zijn nieuwe Genesis-Kommentaar, (Biblischer Kommentar I, 1966v.) onderscheidt drie soorten verhalende elementen in Gen. 1-11 (p. 24 v.): verhalen over „Schöpfung”, „Errungenschaften” en „Schuld und Strafe”. Tot de laatste categorie rekent hij Gen. 2,16 v.; 3, 1-24; 4, 3-16; 6, 1-4; 6,5-9,17 (zondvloed) en 11,1-9 (torenbouw en spraakverwarring). Concluderend merkt hij daarover op (p. 76) dat het opvallend is dat juist bij deze categorie verhalen — afgezien van het zondvloedverhaal — „eine unmittelbare Vorgeschichte in ägyptischen oder mesopotamischen Mythen kaum zu finden ist, aber diese auffällige Entsprechung zu einer grossen Gruppe von Erzählungen in primitiven Kulturen vorliegt”. Wel vindt men, zo zegt hij, in de sumerisch-babylonische Mythen losse motieven, die verwant zijn (paradijselijke toestand in Dilmun, de levensplant bij Gilgamesj enz.). M.i. mogen we wat in „Enmerkar en de heer van Aratta”, misschien niet in oorspronkelijk context, over paradijselijke toestanden en spraakverwarring wordt gezegd, niet enkel als een motief beschouwen; veel eerder wekt het de indruk een resumé van een langer mythisch verhaal te zijn.

Vgl. voor 'Enmerkar en de heer van Aratta', S. N. KRAMER, *De Geschiedenis begint met de Sumeriërs*, Leiden, 1958, p. 30 v. (met een groot stuk van het origineel in vertaling); voorts S. N. KRAMER, *The Sumerians*, Chicago 1963, p. 1963. Het nieuwe fragment is gepubliceerd door S. N. KRAMER in het *Journal of the American Oriental Society* 88, 1968, no 1 (Essays in Memory of E. A. Speiser) p. 108 v. Voor andere sumerische Paradijsvoorstellingen: S. N. KRAMER, *Enki and Ninchursag. A Sumerian „Paradise” Myth*, BASOR Suppl. Studies 1, 1945; Idem, *Die Suche nach dem Paradies. Dilmun und die Indus Zivilisation*, in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*. XII, 1963, p. 311-317 (behandelt het slot van de zg. „Dilmun-Mythe” op grond van een nieuwe tekst uit Ur). In de tekst van het Atrahasis-Epos, het eigenlijke akkadische epos over de oergeschiedenis der mensheid vanaf schepping tot en met zondvloed (nu: *Atrahasis. The Babylonian Story of the Flood*. By W. G. LAMBERT and A. R. MILLARD, Oxford 1969) komt een verhaal over de spraakverwarring niet voor. Volgens de OT „chronologie” komt het ook na de zondvloed, die in „Enmerkar . . .”, niet wordt genoemd.

De genealogie van de Hammurapi-dynastie

Onder deze titel publiceerde J. J. FINKELSTEIN in het *Journal of Cuneiform Studies* 20, 1966, p. 95-118 een unieke oud-babylonische tekst, die van grote historische betekenis is. Het document heeft betrekking op een dodenoffer, in eerster instantie gebracht aan de overleden stamvaders en koningen van de Hammurapi-dynastie, en dateert uit de tijd van Ammisaduqa, de op één na laatste vorst van de dynastie (16e eeuw v. Chr.).

De tekst begint met een lange reeks namen, r. 1-28, waarvan r. 20 v. de bekende koningen van Babel van Sumu-abum tot en met Ammi-ditana noemen. De daaraan voorafgaande reeks bevat voor het merendeel onbekende namen, die, als voorgangers van Sumu-abum, wel als de stamvaders van de latere dynastie mogen worden beschouwd. Deze lijst van namen is om drie redenen opmerkelijk:

- a) Vele van de namen zijn van het zogenaamde amorietische type, vooral bekend uit de Mari-teksten, een type dat zich door bepaalde fonetische, lexicale en morfologische eigen trekken duidelijk van het klassieke akkadisch onderscheidt, en verwantschap vertoont met de west-semietische talen. Namen van dit type in de opsomming zijn b.v. Jamquzzuḥalamma (r. 3), Iptijamūta (r. 11), Abiditān (r. 16) enz. Deze namen wijzen dus op een meer west-semietische, amorietische komaf van de Hammurapi-dynastie, een feit dat men voordien uit andere gegevens — o.a. uit de namen van de koningen zelf — reeds had afgeleid.
- b) Enkele van deze namen duiden kennelijke nomadische groepen — clans of stammen — aan, in wier namen een al of niet gepostuleerde heros eponymos is vereeuwigd. Als zodanig zijn b.v. te noemen Ḫeana (r. 4), wel de Ḫaneërs, uit de Mari-teksten wel bekend; Ditānu (r. 6), wel gelijk aan Tidānum, en Tidnum, reeds in het 3e mill. v. Chr. als verzamelnaam voor „nomaden” of als naam voor een van de belangrijkste stammen bekend. Zeer bekend zijn de in r. 9 en 10 vermelde Amnānu Jahrurum uit OB teksten uit Babylonië en Mari goed bekend, en blijkbaar speciaal in de omgeving van de stad Sippar gevestigd, daar zij hun naam aan twee districten van Sippar, Sippar-Amnānum en Sippar-Jahrurum, hebben gegeven. Dit stamverband, waartoe men op grond van onze tekst wellicht ook de Hammurapi-dynastie mag rekenen, had ook nauwe relaties met het heersershuis van Uruk, welks bekendste vorst, Sin-kašid, zich „koning van Amnanum” noemde. Een belangrijke koningsbrief uit Uruk, gepubliceerd in *Baghdader Mitteilungen* 2, 1963, door A. FALKENSTEIN, heeft nieuw licht geworpen op de nauwe relatie tussen de vorsten van Uruk en het Amnan-Jahrur-stamverband. Onze tekst bevestigt dus, wellicht ten overvloede, de nomadische komaf van de dynastie.
- c) Het meest opmerkelijke en nieuwe was echter, dat een belangrijk aantal van de oudste stamvaders van de Hammurapi-dynastie gelijk bleek te zijn aan de in de geheel zelfstandige Assyrische koningslijst als voorvaders van de assyrische koningen genoemde personen of stamverbanden. Al bleek dit uit deze tekst nu overduidelijk, ook dit was niet geheel nieuw, daar F. R. KRAUS in 1965 in zijn akademie-bijdrage *Könige die*

in Zelten wohnten. Betrachtungen über den Kern der assyrischen Königsliste (Amsterdam, 1965) reeds had gewezen op een OB tekst (VAS 16, 156), een inscriptie van Samsuiluna van Babel (zoon van Hammurapi), die in fragmentarische context in r. 2 spreekt van „zijn voorvader” en in r. 3 noemt „Ḫarḫar, Madara”, twee namen van stamvaders, die vrijwel identiek zijn aan de als no. 5 en 6 in de assyrische koningslijst genoemde stamvaders. De nieuwe tekst biedt nu uitvoeriger vergelijkingsmateriaal. Hieruit blijkt dat de meeste van de eerste namen in beide lijsten gelijk zijn, al zijn er in de loop van de (ten dele mondelinge?) traditie diverse verwarringen opgetreden, waardoor b.v. twee namen tot één zijn gecombineerd (de eerste naam onder a) geciteerd, in de Assyrische koningslijst nu wellicht te lezen als Janqi, Sahlamu), naamsvormen verbasterd zijn, of varianten in de tekst zijn gedrongen. De mate waarin ondanks zichtbaar oorspronkelijke identiteit de schrijving en naamsvormen uiteen gaan is van belang voor de bestudering van de vraag naar de wijze en betrouwbaarheid van de mondelinge of schriftelijke overlevering.

Gezien het doel van de tekst — geschreven uit praktische motieven i.v.m. een dodenofferritueel — en het feit dat de bekende namen van de koningen van Babel in juiste chronologische en genealogische volgorde staan, ligt het voor de hand — zoals FINKELSTEIN op p. 103v. opmerkt — aan te nemen dat de reeks namen kennelijk bedoeld is als een reeks chronologisch op elkaar volgende voorvaderen. Dat koning Ammišaduqa deze traditionele reeks in de text vermeldde bewijst dat dit de „officiële” voorvaderen van de dynastie waren (het is jammer dat juist de laatste namen voor de eerste koning van Babel afgebroken zijn, zodat men een eventuele authenticiteit, die daar wellicht te controleren ware, niet kan nagaan, al stelt FINKELSTEIN voor een van de namen een zeer waarschijnlijke aanvulling).

De vraag is dan hoe men het voorkomen van deze namen in het begin van de Assyrische Koningslijst moet beoordelen. FINKELSTEIN is van oordeel dat daar de gehele eerste sectie met 17 namen (waarin de parallellen met de namen uit Hammurapis genealogie voorkomen), in de lijst zelf getypeerd als „Koningen die in tenten woonden”, niet oorspronkelijk is. Deze conclusie kan steunen op duidelijke aanwijzingen dat het begin van de assyrische koningslijst — met name de tweede sectie van 10 namen — ook in ander opzicht een tendentieuze bewerking onderging. B. LANDSBERGER stelde reeds in 1954 vast dat de genoemde tien namen in feite de voorvaderen aanduiden van de usurpator op de assyrische troon Šamši-Adad I (oudere tijdgenoot van Hammurapi), en als een aparte sectie in de lijst waren toegevoegd en wel niet onmiddellijk vóór Šamši-Adad I zelf, die als no. 39 in de lijst

fungeert. En dergelijk intrusie doet aannemen dat prestigeoverwegingen en een drang naar legalisatie bij de redactie van de koningslijst een rol hebben gespeeld, waardoor de historische werkelijkheid vertekend werd en verschillende, soms gelijktijdige, genealogieën, van in en buiten Aššur heersende vorsten, naast elkaar werden geïncorporeerd.

Dat vele vragen inzake gecompliceerde structuur en intentie van de assyrische koningslijst hier niet aangeduid kunnen worden en vaak in de wetenschappelijke discussie nog geen bevredigend antwoord hebben gevonden, zal niet verbazen. Te noemen is nog slechts het opmerkelijke feit dat de voorvaderen van Šamši-Adad, stammend uit de streek langs de middenloop van de Eufraat, nabij Mari, inderdaad nomaden waren; lag hier een mogelijkheid tot verbinding met de genealogische voorgeschiedenis van de Hammurapi-dynastie? Daar de nomadische voorvaderen van Šamši-Adad reeds in de tweede sectie („koning” 18-27) waren geïncorporeerd in de lijst, doet het vreemd aan in no. 1-17 opnieuw een nomadische genealogische basis van de dynastie aan te treffen. Geschiedden beide toevoegingen (Šamši-Adad's genealogie en de Hammurapi-dynastie-genealogie) onafhankelijk van elkaar, op verschillende momenten, of was er innerlijke samenhang? Het zijn vragen die zich nog slechts laten stellen. Wie zich voor deze problematiek interesseert zij verwezen naar de pertinente uiteenzettingen van F. R. KRAUS in zijn genoemde akademie-uitgave.

Na de lange rij van namen en een scheidslijn besluit de tekst als volgt:

*„de dynastie van Amurru
de dynastie van Hana
de dynastie van Gutium
enige dynastie, op dit tablet niet neergeschreven,
enige soldaat, die tijdens een militaire campagne van zijn heer is gevallen
prinsen en prinsessen,
geheel de mensheid van Oost tot West
alwie (na zijn dood) geen verzorger en aanroeper (of: geregelde
bezoeker) heeft,
komt en eet dit en drinkt dit;
en zegent Ammi-šaduqa, zoon van Ammi-ditana, koning van Babel”.*

Uit de slotregels blijkt dat de gehele tekst als een gebed of oproep tot de gestorvenen moet worden geïnterpreteerd. Zij worden uitgenodigd de gaven van het dodenoffer (akk. *kispu*) te nuttigen, om dan, tevreden gesteld, niet als angstaanjagende schimmen rond te dolen en kwaad te berokkenen, maar veeleer de koning, die hun dit offer schonk, te zegenen.

Dat vooral de gestorven koningen en hun voorvaderen met het offer

worden bedacht is verklaarbaar, omdat hun nazaat, de regerende koning dit offer brengt. Daarnaast zal, zoals is opgemerkt, meespelen dat juist hun schimmen machtig en dus extra geducht zijn. Dat geldt ook van de overige in de slotregels genoemde groepen: op het tablet niet vermelde vorsten; soldaten in de strijd gevallen en dus verstoken van een begrafenis en de mogelijkheid dodenzorg te ontvangen; allerlei personen die, door soortgelijke omstandigheden, door onachtzaamheid of het niet bezitten van nageslacht geen passende dodencultus ontvangen. Deze alle als de potentiëel meest gevaarlijke dodengeesten, worden opgeroepen om zich tevreden te laten stellen.

Gegevens over de dodencultus zijn er in de teksten van het oude Mesopotamie her en der verspreid. Een standaardvervloeking in de middelbabilonische tijd is dat iemand geen verzorger (van graf en dodenoffer) en niemand die water plengt moge hebben. Met name in de Mari-teksten zijn enkele duidelijke aanwijzingen over de verering van de overleden vorsten, daar economische teksten elke 1e en 16e dag van de maand uitgaven boeken voor „de dodencultus van de koningen”, terwijl in de brief ARM 3, 40 Zimrilim door de godheid, via een profeet, wordt opgewekt aan de schim van zijn vader Jahdun-Lim een dodenoffer te brengen (vgl. FINKELSTEIN, p. 115v.). Daar het thema van de dodencultus in het oude Mesopotamië, met de daarbij behorende vragen van ritueel, techniek en ingrediënten van het dodenoffer, nog niet monografisch is onderzocht, valt hierover thans nog weinig te vermelden (vgl. o.a. VAN DIJK, *Heidelberger Studien zum Alten Orient*, 1967, p. 242; SJOBERG, AS 16, 1965, p. 63; en de nieuwe tekst CT 45, nr. 99, die een lange opsomming geeft van etenswaren, zilveren en leren (gebruiks)voorwerpen, vaatwerk, voorwerpen van riet e.d., die worden samengevat als „dit alles benodigd door een „dodenoffer” is het vrije veld”, aannemende dat ki.sè.ga = *kispum* hier deze betekenis heeft).

De eerste vier regels van dit slotdeel zijn weer van historisch belang, omdat daarin een drietal „eras” (zo FINKELSTEIN) of dynastieën (het akk. woord *palū* is moeilijk adequaat te vertalen, met bevat het element van duur en afwisseling) worden genoemd: Amurru, Ḫana en Gutium. FINKELSTEIN meent dat dit een typering is van de voorafgaande namenreeks, die hij dan ook in drieën opdeelt, en over de genoemde drie dynastieën onderverdeelt. Hij neemt aan dat de Hammurapi-dynastie, al of niet terecht, de leden van de vorstenreeksen van Gutium en Ḫana als zijn voorvaders en dus stamverwanten annexeerde. De eerste zes namen zijn volgens hem Guti, de volgende vijf Ḫana, alle volgende de Amorietische dynastie van Hammurapi zelf.

In een andere richting gaat W. G. LAMBERT in JCS 22, 1968, p. 1-2, *Another look at Hammurabi's Ancestors*. Hij voert als bezwaar tegen FINKELSTEIN's reconstructie aan, dat de barbaarse en gevreesde Gutium (die aan het rijk van Sargon van Akkad een einde maakten en rond de 23e-22e eeuw v. Chr. een eeuw lang Babylonie overheersten, en alles behalve semietisch lijken te zijn) moeilijk voorvaderen van Hammurabi's dynastie kunnen worden geacht. Hij vat daarom de eerste regel „de dynastie van Amurru” op als onderschrift onder de gehele reeks namen — allen directe voorvaderen van Hammurabi's amorietische dynastie — en de volgende dynastieën, Gutium en Hana, als enkel samenvattend genoemd, zonder vermelding van vorstennamen. Hij wijst er terecht op dat een magisch geladen ritueel als dat van het bezwerende dodenoffer er naar streefde, zoals alle magie, geen enkele onvoorziene mogelijkheid voor de boze machten open te laten. Dit resulteerde hier in het in extenso noemen van alle eigen vorstelijke voorvaders, maar daarnaast ook van de voorafgaande dynastieën, en tot slot als veiligheidsmaatregel „enige dynastie, in dit tablet niet vermeld”. Ook de algemene oproep tot „iedere soldaat”, „geheel de mensheid” e.d. past in dit schema. Deze oplossing is aantrekkelijk, al blijft het een probleem waarom dan wél de beruchte Gutium en een toch betrekkelijk obscure dynastie als die van Hana worden genoemd, maar niet b.v. de vorsten van Ur III en de in Ammi-šaduqas tijd reeds dreigende Kassieten. T.a.v. Hana kan men erop wijzen dat zich juist in de laat-oudbabylonische tijd hier een zelfstandige dynastie wist te vestigen, welks vorsten, getuige hun namen, een factor waren bij de opkomst van de Kassieten.

Ondanks de vele problemen blijft de nieuwe door FINKELSTEIN gepubliceerde tekst een uitermate belangrijk stuk voor de kennis van de historische traditie in het oude Babyonië en wijst het eens te meer uit hoe voorzichtig koningslijsten en genealogieën voor historische reconstructies moeten worden gehanteerd.

K. R. VEENHOF

KORTE BERICHTEN

150 jaar Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

In 1968 vierde het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn honderdvijftigjarig bestaan. Ook „Ex Oriente Lux” wil bij dezen het Museum en zijn staf graag met dit jubileum gelukwensen. Het Museum speelt in meer dan een opzicht een zeer essentiële rol bij het stimuleren van de belangstelling voor het Oude Nabije Oosten, een doelstelling die ook ons Genootschap in zijn vaandel heeft geschreven. Door zijn fraaie collectie oudheden

— met name op het gebied van de Egyptische Oudheden — heeft het velen in den lande in staat gesteld uit eigen aanschouwen met de voortbrengselen der oud-oosterse kultuur kennis te maken. Door deskundige rondleidingen, vele publicaties — met name zijn te noemen het door REUVENS begonnen monumentale werk *Aegyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leiden*; de tussen 1905 en 1925 verschenen twaalf delen van de serie *Beschreibung der Aegyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden*; en het in 1907 gestarte jaarboek *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, met de daarbij behorende supplementen, waarin verschillende belangrijke monografieën werden gepubliceerd — en door het organiseren van lezingen heeft het veel bijgedragen tot het verbreiden van de kennis ook van het Oude Nabije Oosten. Vele van onze leden zullen zich de tentoonstellingen herinneren die de laatste jaren regelmatig werden georganiseerd, dikwijls gewijd aan onderwerpen uit het Oude Nabije Oosten, maar ook dwarsdoorsneden biedend door de verschillende oude culturen aan de hand van één met zorg gekozen thema. Hierbij werden ook de resultaten getoond van de eigen nederlandse opgravingen — in Egypte, Jordanië en Tunesië —, waarover onze leden dikwijls door de opgravingsverslagen in Phœnix, o.a. van de hand van de huidige directeur Prof. KLASSENS, en door lezingen in den lande werden voorgelicht. Naast de verzorging van het eigen lezingenprogramma hebben de leden van de staf van het Museum steeds zeer royaal hun medewerking verleend aan de lezingencyclus van ons Genootschap in vele plaatsen in ons land, een medewerking die voor ons onmisbaar bleek te zijn. Reden te over om het Museum in zijn thans geheel gemoderniseerde behuizing voor de toekomst alle goeds toe te wensen.

Ter gelegenheid van dit jubileum heeft het Museum een speciaal boek uitgegeven, verzorgd door A. KLASSENS en W. C. BRAAT: *Artefact. 150 Jaar Rijksmuseum van Oudheden. 1818-1968. Een keuze uit de verzamelingen*. Het is een bijzonder mooie uitgave geworden, met vele illustraties, in „Selbstverlag” uitgegeven, en bij het Museum te verkrijgen (prijs: f 25.—; 4to, geb., 82 pag. tekst, 150 pag. platen, waarvan enkele in kleur). Een inleiding beschrijft de boeiende geschiedenis van het museum, in 1818 door koning Willem I gesticht. Reeds binnen betrekkelijk korte tijd kon het door het incorporeren van enkele bestaande collecties, door belangrijke schenkingen, en door de aankoop van grote privé-collecties en belangrijke stukken, daartoe in staat gesteld door de aanzienlijke fondsen door de koning ter beschikking gesteld, een representatieve verzameling opbouwen. Hiervan heeft met name de egyptische collectie geprofiteerd; door omstandigheden, en doordat na 1830 de geldelijke bronnen veel beperkter stroomden, is het niet mogelijk gebleken

oudheden uit Mesopotamië in gelijke mate te verwerven. Andere belangrijke aankopen en schenkingen waren o.a. een grote collectie klassieke, vooral etruskische vazen (aangekocht door de koning in 1839), een grote collectie romeinse oudheden uit Nederland (in 1931; legaat Gildemeester), een collectie egyptisch glaswerk (1934), en een collectie voorwerpen uit de Amlasj-cultuur (Iran, begin 1e mill. v. Chr.; vanaf 1962). Nog steeds breidt de verzameling zich, langzaam maar zeker, uit al is het door de hoge prijzen der oudheden, de relatief beperkte fondsen voor archeologische werkzaamheden en aankopen beschikbaar, en het weinig kunnen profiteren van de o.a. in Amerika zeer in zwang zijnde particuliere schenkingen, niet eenvoudig het groeitempo te handhaven. Verheugend is het dat dit jaar alle formaliteiten rond de schenking van een klein egyptisch tempeltje uit de late periode — als dank voor de nederlandse bijdrage tot het redden de bedreigde monumenten in Nubië — zijn afgewikkeld, zodat dit complete oude monument, binnen afzienbare tijd op de huidige binnenplaats van het museum kan worden opgesteld.

Na de inleiding laat het boek de lezer achtereenvolgens in woord en beeld kennis maken met de meest representatieve voorwerpen en monumenten uit de Prehistorie (inclusief romeinse vondsten in Nederland; pl. 1-12), Voor-Azië (Mesopotamië, Iran, Phoenicië; pl. 23-23), Egypte (ceramiek, sculptuur — beelden en reliefs —, schilderkunst, kleinkunst, koptische stukken; pl. 24-82), Klassieke Kunst (beeldhouwwerk, vazen, statuetten, terracotta's en glas; pl. 83-150). De uitvoerige beschrijvingen en zeer fraaie, door de museumfotograaf vervaardigde platen, geven een zeer goed overzicht van de collectie, die echter zoals de bezoeker weet, nog veel rijker is dan uit dit boekwerk blijkt.

Zij die speciale belangstelling hebben voor de egyptische afdeling kunnen daarnaast gebruik maken van het in 1963 verschenen platenwerk *Egyptische kunst uit de collectie van het Rijksmuseum te Leiden* door A. KLASENS, terwijl vorig jaar een geheel herziene editie van de *Gids voor de verzameling van Egyptische beeldhouwwerken* gereed kwam (verkrijgbaar voor f 3.50), die bedoeld is als handleiding voor de bezoeker, en de inhoud van de vijf hieraan gewijde zalen uitvoerig beschrijft (44 p. tekst; 15 platen).

Nogmaals de 'Parahyba inscriptie'

In het vorige nummer van *Phœnix*, p. 182v., heeft Dr. HOFTIJZER met klem van argumenten de onechtheid van de „zogenaamde phoenicische tekst van Parahyba” naar voren gebracht. In het jongste nummer van *Orientalia* (37 nr. 4, 1968) zijn opnieuw enkele artikelen aan deze geruchtmakende inscriptie gewijd. Niet omdat het oordeel van Dr. HOFTIJZER volgens de

redactie nadere adstructie behoeft, maar opdat belangstellenden van de verdere discussie over deze tekst kunnen kennis nemen, delen we hier nog iets over het daar gepubliceerde mede.

J. FRIEDRICH, de schrijver van de gezaghebbende *Phönizisch-Punische Grammatik* (1951), en een van de beste kenners van het phoenicisch schrijft op p. 421-424 over „Die Unechtheit der phönizischen Inschrift aus Parahyba”, en komt na gedetailleerde opmerkingen tot de volgende conclusie: „Sie ist mit einigem Geschick gefälscht um Sensation zu erregen, gefälscht von einem Kenner des Hebräischen, der aber vom Phönizischen sich zwar die Schriftformen der Ešmun‘azar Inschrift, der einzigen längeren damals bekannten phönizischen Schrift, angeeignet hatte, der aber im übrigen nur ungefähr von der Verwandtschaft zwischen Hebräisch und Phönizisch wusste, der bestenfalls W. GESENIUS' *Scripturae linguaeque Phoeniciae Monumenta* (Leipzig 1837) und vielleicht auch die 1868 gefundene moabitische Meša-Inschrift kannte” (p. 424).

De oorspronkelijke uitgever van de tekst C. H. GORDON bestrijdt in een bijdrage getiteld „The Canaanite Text from Brazil” (p. 425-436) Friedrich's critiek. Zoals de titel reeds uitwijst wil ook hij de tekst niet meer phoenicisch noemen, maar kanaänietisch, vanwege de phoen.-hebreeuwse mengvormen die hij terugvindt. Zijn verweer wijst o.a. op het te star werken met absoluut geldige orthografische regels en grammaticale normen, op enkele uitdrukkingen en idiomen die de eventuele vervalser toen (ca. 1870) onmogelijk had kunnen bedenken, op bepaalde cultuurhistorische relaties tussen Zuid-Amerika en het Nabije Oosten, en op de mogelijkheid van zg. ongrammaticale vormen, die ook elders (o.a. in het ugaritisch) feitelijk zouden voorkomen. Hij blijft overtuigd van de echtheid, en ziet in Friedrich's kwalificatie „mit einigem Geschick gefälscht” reeds een aanwijzing voor een kentering van het oordeel.

Tenslotte wijdt F. M. CROSS, o.a. auteur van het bekende werk over *Early Hebrew Orthography*, en zeer deskundig op het gebied van west-semietische inscripties en palaeografie, op p. 437-460 een gedetailleerd onderzoek aan de tekst onder de titel „The Phoenician Inscription from Brazil. A Nineteenth-Century Forgery”. Hij komt tot de volgende conclusie: „The so-called Paraíba inscription is a pathetic mishmash of linguistic forms, of spellings and scripts of various dates and places, patched together from nineteenth-century handbooks. Nothing in the inscription, including many of its blunders, was unavailable to the scholarship of the eighteen-fifties or — sixties or form uninspired guesses. It was not a bad job of forgery for its day..... We can dismiss the Brazilian text once for all as a plain fraud”. Hierop volgt dan nog een korte reactie van C. H. GORDON, p. 461-63, waarin hij aan de echtheid vasthoudt.

BOEKENNIEUWS

Byblos

Opnieuw is de oude phoenicische havenstad Byblos gekozen als onderwerp van een monographie (vgl. voor twee eerdere boeken aan deze stad gewijd Phœnix XII, 2, 1966 p. 377): *Byblos through the Ages*, geschreven door NINA JIDEJIAN, en verschenen bij de Librairie Orientale te Beirut (1968, 4to, geb., XIX + 222 pag., met 130 pl.; geb., prijs ca. f 45.—). Het boek onderscheidt zich uiterlijk van zijn voorgangers door een grotere omvang van het tekst- en fotogedeelte en door een royalere uitvoering, die met name de illustraties ten goede is gekomen. Het boek laat zich goed lezen en biedt een volledig en door een uitvoerig notenmateriaal — waarin de jongste publicaties grotendeels nog verwerkt zijn — gedocumenteerd overzicht van de opgravingen ter plaatse en van wat uit de geschreven bronnen over de stad bekend is geworden. De gehele periode vanaf het 5e mill. v. Chr. tot en met de kruisvaardersperiode (het bekende kruisvaarders kasteel, waarin de romeinse zuilenelementen op artistieke wijze verwerkt zijn) wordt bestreken. Het uitvoerigst komt uiteraard de periode tussen ca. 2000 v. Chr. en de eerste eeuwen van onze jaartelling aan bod, met overblijfselen van de sterk door Egypte beïnvloede Midden- en Laat-Bronstijd (koninklijke nekropool, obeliskentempel, Amarna-teksten), de phoenicische bloeiperiode van de eerste helft van het 1e mill. v. Chr. (verhaal van Wenammon, eigen byblistische koningsinscripties, o.a. op de sarcofaag van Ahiram, gegevens uit de assyrische historische inscripties), en de hellenistisch-romeinse periode (waarbij ruime aandacht wordt besteed aan de uit klassieke bronnen over godsdienst en staat bekende gegevens).

Waardevol is het *in extenso* in engelse vertaling citeren van talrijke inscripties en teksten, die direct op Byblos betrekking hebben. De samengestelde koningslijst van Byblos (met literatuurverwijzingen) en de uitvoerige bibliografie geven een indruk van de grondigheid waarmee de schrijfster is te werk gegaan. Studies in het duits gebruikt zij blijkbaar zelden, zodat men in de bibliografie de namen van EISSFELDT (met zijn studie over Sanchunjaton en Philo Byblus), CLEMEN (*Die phönikische Religion nach Philo von Byblos*), HERRMANN (*Der historische Ertrag der altbyblistischen Königsinschriften*, MIO 6, 1958), RÖLLIG (behandelt de phoenicische mythologie in HAUSSIG, *Wörterbuch der Mythologie*), e.a. mist. Met behulp van DONNER-RÖLLIG, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* — dat wel vermeld wordt — zou de vertaling van enkele inscripties iets te verbeteren zijn geweest. Voor de oude historische bronnen is ook te verwijzen naar S. HORN, *Byblos in Ancient Records* (Andrews Univ. Sem. Studies 1, 1963, p. 52v.).

Een overzicht van de oudste, vooral ook Byblos betreffende, phoen. geschiedenis vindt men nu bij ALBRIGHT, *Cambridge Ancient History*, revised edition Vol. II fasc. 51 (= caput 33). Vgl. voor de jongste historische inscriptie, ontdekt in de Esjmoentempel bij Byblos Phœnix 13, 2, 1967, u. 63v.

Dat ook de kennis van Byblos door archeologische en epigrafische vondsten steeds groter wordt is een verheugend verschijnsel. Dat de schrijfster enkele aspecten hiervan niet heeft kunnen verwerken, betekent niet dat haar boek niet een zeer goed overzicht van cultuur en geschiedenis biedt, en door de fraaie illustraties de oude stad enigermate voor de lezer doet herleven.

Godsdienst van Israel

In de serie „De Gruyter Lehrbuch” verscheen van de hand van de duitse oudtestamenticus G. FOHRER, *Geschichte der israelitischen Religion* (Walter de Gruyter, Berlin, 1969, geb., 435 pag., f 30.—). Het is een zeer systematisch opgezet, duidelijk en zo volledig mogelijk overzicht van de geschiedenis der israelitische godsdienst met veel bibliografische gegevens. De stof wordt in een uiteraard historische presentatie in vier delen gesplitst: Frühzeit, Königszeit, Exil, nachexilische Zeit. Het boek kenmerkt zich door een objectieve, duidelijke presentatie, waarin tegenstrijdige meningen worden vermeld en zo mogelijk een geargumenteerde keuze wordt gedaan. Men krijgt de indruk dat het niet in eerste instantie de bedoeling is de lezer/student bepaalde standpunten op te dringen, maar de kritische keuze, door vermelding van argumenten, te laten meemaken. Gezien de vele impulsen die er vanuit de studie van het Oude Nabije Oosten op de godsdienstgeschiedenis van Israel zijn uitgegaan, is het volkomen terecht wanneer de auteur in zijn inleiding over de huidige bestudering der israelitische godsdienstgeschiedenis zegt, dat deze zich vooral kenmerkt door het besef dat Palestina en het volk Israel een integrerend deel uitmaken van de wereld van het Oude Nabije Oosten en het Middellandse Zeegebied. „Die Erforschung der israelitischen Religion im gesamten Rahmen der Religionswelt des Alten Orients ist daher ein unaufgebarer Teil der atl. Wissenschaft und zum rechten Verständnis des A.T. unerlässlich”. Om die reden ook zal Prof. VRIEZEN zijn boek *De godsdienst van Israel* (1963) begonnen zijn met het hoofdstuk „Israels godsdienst tegen de achtergrond van de oudoosterse religies” (p. 19-65). Dat juist hier vele problemen (die de interesse sfeer van ‘Phœnix’ raken) liggen spreekt vanzelf. I.v.m. FOHRER’s boek is b.v. op historisch vlak een vraagteken te zetten bij zijn stelling, dat op grond van de overeenkomsten tussen de rechtsgewoonten te Nuzi en die van de patriarchen, deze laatste na 1500 v. Chr. te dateren zijn (p. 16 n. 15).

Hierbij dient men zich immers af te vragen hoe de verhouding is tussen wat van de patriarchen verhaald wordt en wat bekend is van de ten O. van de Tigris levende, niet zuiver-babylonische, sterk choerrietisch beïnvloede, bevolking van Nuzi. Ontlening uit een gemeenschappelijk fonds van rechtsgebruiken, plaatselijk bepaald conservatisme en chronologische distributie der bronnen (uit ca. 1500 v. Chr. is uit Mesopotamië zeer weinig bekend) moeten hierbij in rekening gebracht worden. Een punt van discussie zal zeker ook zijn het interpreteren en dateren van de formele overeenkomsten tussen de verdragspatronen uit het Oude Nabije Oosten en in Israel zijn, waarbij FOHRER (p. 68v.) de analogie en dus historische relatie met de hethietische vazalverdragen vrij radicaal afwijst (vgl. voor dit probleem ook R. FRANKENA, *The Vassaltreaties of Esarhaddon and the dating of Deuteronomy*, Oudtestamentische Studien XIV, 1965, p. 122-154; vgl. FOHRER, p. 302v.).

Nieuwe boeken over de Egyptische Kunst

Gedurende 1968 kwamen weer een drietal belangrijke publicaties op het gebied van de egyptische kunst van de pers, die zich tot een wijder lezerspubliek richten, een franse, een engelse en een nederlandse uitgave.

In de serie „Les trésors du monde”, een uitgave van Skira, verscheen het monumentale werk *Les Trésors des Pharaons. Les hautes époques, le nouvel empire, les basses époques*, van de hand van de bekende franse egyptoloog JEAN YOYOTTE (Genève, Editions Weber, folio, geb., XII + 260 pag., met 120 ingeplakte reproducties, waarvan 85 in kleur; prijs f 125.—). Het werk zou oorspronkelijk worden gecomponeerd door J. R. HARRIS, die echter, na de selectie der af te beelden kunstwerken te hebben gemaakt, om gezondheidsredenen niet in staat was het tekstgedeelte te voltooien. YOYOTTE heeft deze taak van hem overgenomen, zich aanpassend bij de zeer geslaagde keuze der afbeeldingen, en met name op het gebied van de kunst van Amarna conclusies van HARRIS incorporerend. Al zijn de afbeeldingen nog zo zorgvuldig gekozen en van zulk een uitzonderlijke kwaliteit, dit maakt de tekst zeker niet secundair. De bedoeling van de uitgave was een historisch, religieus en sociaal geïntegreerde visie te geven op de egyptische kunst, zoals die in het land der faraos gedurende drie duizend jaar ontwikkelde, met handhaving van zijn typische eigen trekken, gebaseerd op wat men wel een vaste canon van verhoudingen en vormen heeft genoemd. De tekst is dus niet slechts een beschrijving van de kunstwerken, maar een cultuurgeschiedenis, geschreven vanuit kunsthistorisch gezichtspunt. Het speciale vakgebied van de auteur staat er borg voor dat ook de latere perioden — het 1e mill. v. Chr. — de hun toekomende waardering ontvangen: Tanis, Bubastis en vooral de zg. saïtische renaissance. Niet zonder aanleiding spreekt

de inleiding tot het werk over het slotgedeelte als een „rehabilitatie van de jongere perioden”, hoewel deze in dit boek zeker niet voor het eerste de nodige aandacht en waardering ontvangen. De auteur vergelijkt de saïtische renaissance treffend met de europese renaissance, beide gekenmerkt door een philhelleense houding, intellectuele onderzoekingsdrang, een openstaan voor vreemde disciplines (b.v. de astrologie) en een terugkeer tot klassieke vormen.

De goed leesbare en inhoudrijke tekst, de fraaie reproducties en de technisch perfecte verzorging verlenen het boek een grote waarde.

In Engeland verscheen bij de Phaidon Press in engelse bewerking het boek van KURT LANGE en MAX HIRMER, *Egypt. Architecture, Sculpture, Painting in three thousand years* (folio, geb., 560 pag., waarvan 330 platen, 60 in kleuren; prijs ca. f 68.—). Het bekende werk van LANGE-HIRMER, reeds in vele talen vertaald, vindt men hier in een geheel herziene editie, die op vele punten van zijn voorgangers afwijkt. Het aantal platen is aanmerkelijk toegenomen, dankzij vele nieuwe opnamen van architectuur, sculptuur, schilderkunst en goudsmeedkunst, terwijl het aantal kleurenplaten verdrievoudigde. De 330 pag. foto's maken het boek tot een van de meest omvangrijke documentaties van de egyptische kunst, waarin vrijwel alle belangrijke werken op voortreffelijke wijze zijn afgebeeld. Het tekstgedeelte onderging eveneens aanzienlijke uitbreiding en beslaat thans bijna 200 pag. Het opent nu met een compact overzicht door EBERHARD OTTO over de egyptische tempels en goden (p. 375-389), dat in kort bestek de meest elementaire en recente informatie geeft, nodig voor het verstaan van de kunstwerken. Pag. 391-532 bevatten een uitvoerige beschrijving van de platen, waarbij elke sectie wordt voorafgegaan door een korte historische typering van de bewuste periode, waarin ook op historische en chronologische vragen wordt ingegaan. Met behulp van vele tekeningen en met name plattegronden worden de getoonde kunstwerken besproken, waarbij de beschrijvingen zeer volledig zijn en soms tot korte opstellen over bepaalde tempels of tempeltypen uitgroeien. Nieuw is eveneens het slotgedeelte, van de hand van CHRISTIANE DESROCHES-NOBLECOURT, dat aan de Nubische tempels is gewijd (535-543). Een bibliografie en indices besluiten het werk.

Door zijn rijke platenmateriaal en zijn uitvoerige compacte tekstgedeelte zal dit boek, waarvan de prijs gezien de omvang en uitvoering zeer redelijk is, als een standaardwerk kunnen gelden ter algemene orientatie in de egyptische kunstgeschiedenis, zowel voor egyptologen als niet-vaklieden, die hierin een bron van informatie aantreffen.

Bij Elsevier verscheen tenslotte in de serie „Kunst in Beeld” het deel *Het Oude Egypte*, van de hand van WOLFHART WESTENDORF, vertaald door

M. GERRITSEN (Amsterdam, 1968; kwarto, geb., met 248 repr. waarvan het merendeel in kleuren, op 260 pag., prijs los: f 26.50, bij intekening f 23.50). Ook dit boek is een goede gids door de geschiedenis der egyptische kunst, in een zeer verzorgde uitvoering, en tegen een lage prijs. Al is de tekst geenszins enkel een toelichting op de geboden foto's, toch neemt deze vergeleken bij de twee voorgaande werken een bescheidener plaats in, wat mede door de omvang van het gehele boek wordt bepaald. Toch wordt ook hierin, na een algemene inleiding (p. 1-13), de aandacht telkens kort op historische en geestelijke ontwikkelingen gericht, om de „Sitz im Leben” van het kunstwerk te typeren. De fraaie, dikwijls op zeer geslaagde wijze in de tekst ingebouwde illustraties, beslaan de periode vanaf de prehistorie tot en met de koptische muurschilderingen en sculptuur tegen het einde van het 1e mill. nà Chr. Dit laatste gedeelte (p. 238-252 met 14 afb.) is in de beide andere werken niet vertegenwoordigd. De platen zijn van goede kwaliteit en bieden een representatieve en vrij omvangrijke keuze uit het beschikbare materiaal; de tekst is duidelijk en sluit goed bij het getoonde aan. Het boek is zeer geschikt voor wie zich als niet-egyptoloog grondig in de oud-egyptische kunst wil oriënteren.

In dezelfde door Elsevier uitgegeven serie (zelfde omvang, zelfde prijs) verscheen van de hand van WALTER TORBRÜGGE het deel *Europa in de Oertijd* dat op overzichtelijke wijze, opnieuw met een keur van illustraties de europese prehistorie behandelt. Achtereenvolgens worden besproken het Palaeo- en Mesolithicum (p. 13-51), het Neolithicum (p. 52-87), De Bronstijd tot het begin van de IJzertijd (p. 88-157; ca. 1800-500 v. Chr.; ook wel Bronstijd, Urnenveld- en Hallstattperiode genoemd), De gebieden langs het westen van de Middellandse Zee (p. 158-175; met name Sardinië, Carthago en koloniën, Iberische cultuur), De vroege ruitervolken (einde Hallstattperiode, Scythen, Sarmaten; p. 176-189), en ten slotte de La Tène-periode (ca. 500 v. Chr. tot begin van onze jaartelling; p. 190-252). In de tekst worden de vele afgebeelde voorwerpen goed getypeerd en beschreven. Om te voorkomen dat het boek zou ontaarden tot een omvangrijke collectie van chronologisch en geografisch ver uiteen liggende, op zichzelf belangwekkende individuele kunstproducten, heeft de schrijver er naar gestreefd telkens de onderlinge samenhang en geleidelijke ontwikkeling in de verschillende delen van Europa te belichten. Dit gebeurt in inleidende paragrafen, met behulp van chronologische tabellen, en door gedetailleerde vondstkaarten. Een bibliografie en indices besluiten dit geslaagde werk.

In de serie „L'art témoin” verscheen bij Desoer te Luik als eerste deel *Méditerranée Antique et l'Humanisme dans l'Art* van de hand van PIERRE

GILBERT, de huidige directeur van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (4to, geb., 282 pag. met 140 ill., ten dele in kleur; prijs f 60.—). Zoals de naam van de serie aanduidt is het de opzet van het boek de kunstgeschiedenis van het Middellandse Zeegebied te interpreteren vanuit een centraal gezichtspunt: de ontwikkeling van een „instinctief, pessimistisch expressionisme” naar een volgroeid humanisme. De kunst van het bewuste gebied geeft vanaf het einde van het 4e mill. v. Chr. steeds meer gestalte aan het geloof in de waarde van de mens als zodanig, en zijn harmonische verbondenheid met de wereld, gevoed door „un désir de l'homme d'étudier son semblable, non plus seulement pour s'en servir, mais pour s'en faire un compagnon d'art” (p. 7). Het is volgens de auteur een aanvankelijk moeizaam, maar dan steeds overtuigender grijpen naar een „conception unitaire”, die zich in sculptuur, architectuur en op andere gebieden van de kunst uit. De opkomst van dit humanisme de dragende idee van zijn kunstgeschiedenis maken is geoorloofd omdat de kunstgeschiedenis van de oudheid z.i. in wezen is „l'histoire de l'expansion de cet humanisme à l'étendue du monde civilisé” (p. 7). Bepalend voor de voorgriekse kunst is de op de economische empirie (landbouw, irrigatie) stoelende rechthoekige ruimte-dimensie, die pas later (5e-4e eeuw) onder invloed van „minder diepe geesten” voor de door de wetenschap begunstigde idee van de cirkel moest wijken. De schrijver gaat de genoemde ontwikkeling na over een periode van drie millennia in alle kunstuitingen van het genoemde gebied, waarbij Egypte en Hellas de meeste aandacht ontvangen. Zijn fundamentele visie volgend wordt uiteraard veel aandacht besteed aan de historische verbindingslijnen en onderlinge beïnvloeding der kunstuitingen (vooral egyptische en orientaliserende invloed op de griekse kunst van de 7e-6e eeuw v. Chr.; uitwerking van het rechthoekige principe in de architectuur enz.). Een keur van illustraties vult de tekst van dit fraai uitgegeven boek aan.

Anatolica

Door het Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten, en onder auspiciën van het Nederlands Historisch en Archeologisch Instituut te Istanbul wordt sinds enkele jaren uitgegeven het jaarboek *Anatolica* (uitgegeven door A. A. KAMPMAN in samenwerking met HANDAN ALKIM en SEMRA ÖGEL). In 1968 kwam deel II gereed (163 pag., 21 platen). Zoals de ondertitel aanduidt, „Annuaire international pour les civilisations de l'Asie Antérieure”, is het te bestrijken gebied geografisch beperkt tot Klein-Azië, terwijl het chronologisch van de prehistorie tot het heden loopt. Het pièce de résistance van dit nummer is het zeer uitvoerige overzicht over de archeologische werkzaamheden in Turkije gedurende 1965 en 1966 door HANDAN ALKIM

(p. 1-76), dat een vervolg vormt op de overzichten over 1963 en 1964 die in het Jaarbericht „Ex Oriente Lux” verschenen. De omvang is èn door een gedetailleerder verslaggeving, èn door de nog steeds toenemende archeologische activiteit, aanmerkelijk toegenomen, zodat het een monografie is geworden, die men graag afzonderlijk verkrijgbaar zou zien. Met name omdat het jaarboek daarnaast bijdragen bevat op het gebied van Turkse kunst, en zelfs hedendaagse economische vraagstukken, die zich tot een geheel andere lezerskring richten. Een desideratum t.a.v. het archeologisch overzicht blijft een rijkere illustratie (nu 1 plaat), al zal het niet eenvoudig zijn fotografisch materieel over recent onderzoek beschikbaar te krijgen. Twee andere bijdragen, die zich op het oud-anatolische terrein, voorzover dat tot de interessesfeer van ons Genootschap behoort, bewegen zijn: R. L. ALEXANDER, *The Mountain-God at Eflatun Pinar* (p. 77-86, 3 pl.), een hernieuwd onderzoek naar wezen en doel van het beroemde, laat-hethietische, bronmonument, en zijn relatie met het grote blok steen, met de sporen van een leeuwsculptuur, „Aslantash” genoemd, waarvan een reconstructie wordt geboden. P. AMANDRY wijdt op p. 87-102 een belangwekkende beschouwing aan de *La Grèce d'Asie et l'Anatolie du 8e au 6e siècle avant Jesus-Christ* (pl. V-X), de tekst van een voordracht in 1965 aan enkele nederlandse universiteiten gehouden, waarin nader wordt ingegaan op de problemen van de artistieke relaties tussen Griekenland, de Joniërs op de Klein-Aziatische kust en het Anatolische achterland.

De overige bijdragen handelen over de kunst der Seldjukken (steenornamentiek; stucco), de turkse architectuur en het congres voor turkse kunst.

Carthago

Het tweede nummer van het tijdschrift *Archéologie Vivante*, waarvan het eerste met veel instemming in Phœnix 14, 2, p. 189v. kon worden begroet, behandelt opnieuw een thema, dat zich zeker in de belangstelling van onze lezers zal verheugen: Carthago. Aan deze stad, met zijn beschaving en koloniale rijk zullen twee nummers worden gewijd; dit eerste handelt over *Carthage. Sa naissance, sa grandeur*. In bestek van 156 pag., met tientallen bijzonder fraaie foto's, duidelijke kaarten en tekeningen, en een belangrijk tekstgedeelte, wordt een boeiend overzicht geboden van voorgeschiedenis, ontstaan en bloei van deze belangrijkste phœnicische kolonie, zelfs uiteindelijk de grote, en onmetelijk rijke hoofdstad van een eigen koloniaal rijk. De uitgever is er opnieuw in geslaagd enkele van de beste kenners van Carthago en de punische beschaving voor dit nummer aan te trekken, die de verschillende aspecten van het onderwerp behandelen: M. YACOUB en M. ENNAIFER, resp. directeur van de punische afdeling van het museum van

Bardo en het museum van Carthago, beschrijven de aan hun zorgen toevertrouwde verzamelingen; L. BALOUT oriënteert over *Le Moghreb Oriental avant Carthage*, ter belichting van de inheemse, ethnografische achtergrond. J. HEURGON, *La Carthage primitive en Mediterranee Occidentale* behandelt de opkomst van Karthagos koloniale rijk, in zijn, dikwijls gespannen, relaties met de griekse koloniën, de etrusken en romeinen, als belichting van de politiek-economische achtergrond. RHYS CARPENTER schildert de punische zeevaart, ten dienst van exploratie, handel, en militie. M. H. FANTAR beschrijft de archeologische ontdekking van Carthago in zijn voornaamste stadia. P. CINTAS, *Les Carthaginois dans leur Cité* geeft een historische topografie en materiële cultuurgeschiedenis van de stad met zijn vestingwerken, tempels, havens, monumenten, woonhuizen en necropolen. Nog ongepubliceerde vondsten uit de laatste, daterende uit de 6e-5e eeuw v. Chr. worden besproken voor M. VEZAT. JEAN LECLANT, *Les talismans égyptiens dans les nécropoles*, tekent de invloed van egyptische kunst en magie, terwijl J. G. FÉVRIER een van de meest omstreden capita uit de godsdienstgeschiedenis behandelt: de kinderoffers (vragen rond de *tofeth* en de *moloch*, met een reconstructie van de ritën). A. M. BISI bestudeert de religieuze symboliek, zoals die gestalte kreeg op de talloze punische stèles, terwijl L. FOUCHER, de ikonografie van Baal Hammon, echtgenoot van Tanit, en voornaamste godheid van Carthago, behandelt; M. SZNYCER geeft een duidelijk overzicht van de punische literatuur en inscripties, bijgewerkt tot op de jongste ontdekkingen, met diverse belangrijke teksten in vertaling. De laatste bijdrage is van de hand van G. CH. PICARD, *De la fondation de Carthage à la révolution Barcide*, waarin de staatsinstellingen van Carthago worden beschreven.

In Nederland is het tijdschrift — waarvan ook een duitse editie bestaat — te betrekken van Van Ditmar, 53 Strijkviertel, De Meern, Postbus 1. Prijs per nummer f 30.—.

Milet

Het Duitse archeologische Instituut te Istanbul verzorgt een serie uitgaven, waarin de voornaamste Hellenistisch-romeinse steden van Klein-Azië ten behoeve van de student als wegwijzer door de omvangrijke opgravingsrapporten en ten behoeve van de amateur als overzicht of grondige reisgids, worden beschreven. Na de delen gewijd aan Side (1963) en Priene (1964), is thans verschenen *Die Ruinen von Milet* door Gerhard Kleiner (Berlin, 1968, Walter de Gruyter, 8vo, geb., 120 afb., kaarten; prijs f 26.—). Het is een uitstekend gedocumenteerd, en rijk geïllustreerd boek, dat na een inleiding over de geschiedenis van de stad achtereenvolgens de ligging van de stad met zijn muren en vestingwerken, de heiligdommen (Delphinion,

Athena-tempel, e.a.), de havens en markten, het theater, het raadhuis, de thermen, palaestra, het stadion, nymphaeum, de silos, de woonhuizen, graven en tenslotte de christelijke (bisschopskerk, Michaelskerk, ronde kerk) en islamitische architectuur bespreekt. Dit alles is mogelijk doordat de auteur zowel met de grote opgravingsverslagen over Milete, als met de ruïnen zelf volkomen vertrouwd is. De lezer van het boek en de bezoeker van de ruïne zal, dankzij de duidelijke beschrijvingen, foto's der huidige ruïnes, opnamen tijdens de opgravingen gemaakt, en vele plattegronden en verantwoorde reconstructietekeningen, zich een zeer reële indruk kunnen vormen van deze grootse, strategisch gelegen stad.

Bijbels-historisch Woordenboek

Tussen de jaren 1962-66 verscheen in Duitsland een geheel nieuw bijbels-historisch woordenboek, dat zich ten doel gesteld had het feitenmateriaal waarmee de inleidingswetenschap en haar hulpwetenschappen werken in trefwoorden samen te vatten. Het woordenboek omvatte dan ook primair gegevens op het gebied van bijbelse aardrijkskunde, archeologie, geschiedenis, ethnologie, cultuur- en literatuurgeschiedenis, biografie, religieuze terminologie en godsdiensthistorie. Dankzij de medewerking van deskundige auteurs, een streng systematische opzet en een grote volledigheid, is dit woordenboek, uitgegeven onder redactie van BO REICKE en LEONHARD ROST, een van de meest waardevolle en volledige hulpmiddelen geworden, voor studenten en liefhebbers van de bijbel. De uitgeverij het Spectrum brengt dit omvangrijke, oorspronkelijk driedelige werk, thans in een nederlandse versie uit in de Aula-reeks, als no. 391-396, in een integrale vertaling, voor de prijs van f 7.— per deel. Al kan men over de vraag of een dergelijk monumentaal werk niet een enigszins duurzamer vorm van publicatie verdiende twisten — de prijs is nu slechts ca. één derde van die der duitse uitgave —, zeker is dat het in deze vorm voor talrijke belangstellenden bereikbaar wordt, en zo des te beter aan zijn doel beantwoordt. De tekst is gezet in twee kolommen in een vrij kleine, maar toch goed leesbare letter. Alleen de platen ondervinden m.i. soms enig nadeel van de verkleinde reproductie, al is de kwaliteit doorgaans goed, wat ook geldt van de talrijke tekeningen, plattegronden en kaarten. De nederlandse vertaling is op verantwoorde wijze gemaakt. Slechts nu en dan is er reden tot aanmerking op detailpunten („tsikkurat" in het bijschrift bij pl. VI moet ziqqurat zijn; de spijkerschrifttekst van pl. V staat op zijn kop). Dat neemt in het minst niet weg dat deze belangrijke uitgave met enthousiasme begroet moet worden, als een belangrijke aanwinst voor wie belangstelling heeft voor de „wereld van de Bijbel" in ruime zin.

K.R.V.

